

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ln
V1384

1999

19
18
16
4/18

ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԱՅ

ԸՆԴ

ՉՈՐԻՑ ՎԱՆՅՈՐԷԻՑ ՆՈՐԻՆ

ԱՇԽԱՏԱՐԵԱՅ

ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԽԹԱՐԵԱՆՑ.

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

ՌՅԻՊ - 1875

ԼԵՈ
1384

ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ

ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԱՅ

ԸՆԴ

281.6

ՁՈՐԻՑ ՎԱՆՕՐԷԻՑ ՆՈՐԻՆ՝

ԱՆԻԱՏԱՍԻՐՆԱՑ

Ս.ԲԷԼ ԱՐԲԵՊԵՍԿՈՊՈՍ ՄԽԹԱՐԵԱՆՑ.

426

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԿ

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԱՅ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԻՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱՇՆԻ.

ՅԵՌԱԳԼԵՐԵՆ

Վաղարշապատայ պատմութեան երկրորդ հատորն է աւասիկ որ արդ կտպագրի ի լոյս ինչպէս յիշած եմք նորա յառաջաբանի մէջ :

Մեր այս աշխատութիւնը ի նիւթ Աթոռոյս Արարատ ամազրին պատ-
րաստելով, աշխարհաբառ դարձրինք, զոր վաղուց արդէն գրաբառ էինք գը-
րել. որոյ մէջ Վաթուղիկէ Եկեղեցւոյ և Մենաստանի ստորագրութիւնը
ամբողջացրած միատեղ ամփոփեցինք. զորս Շահխաթունեան արժանայիշա-
տակ Յովհաննէս Եպիսկոպոսն առանձին ի գլուխս գլուխս բաժանած է իւր
Ստորագրութեան Ա. հատորոյ մէջ, ըստ որոյ և աւելորդ կլինէր մեր աշ-
խատութիւնը. բայց Վաթուղիկէ Եկեղեցին Վաղարշապատայ միշտ ողոր-
մութեամբն Աստուծոյ ի հաստատութեան կալով, և միշտ « Աթոռ մեծ
Քահանայապետութեան Հայոց », հետեւաբար և միշտ ի շինութեան և ի նո-
րոգութեան է. ուստի և անհրաժեշտ հարկ կար մեր վերայ ի մի վայր այս-
պէս ամփոփել Վաթուղիկէ Եկեղեցւոյ և չորից վանօրէից ստորագրութիւ-
նը, և մի առ մի ստորագրել որքան՝ ինչ շինութիւնք եղած են Շահխա-
թունեան Ստորագրութենէն ետքը՝ ի պայծառութիւն Աթոռոյս :

Եւ որովհետեւ մեծանուն Ներսէս Հայրապետի և ի ներկայս մեր Վեհա-
փառ Գէորգ Ս. Վաթուղիկոսի շինարարութիւնքն ի սուրբ Վաթուղիկէի
աստ, որոց և մեծածախ մեծագործութիւնքն ի պայծառութիւն սուրբ Էջ-
միածնի ստորագրուած չէին տակաւին, զայն ամենը ամբողջացրինք մէք ի
մի պատմութիւն Վաթուղիկէ Եկեղեցւոյն Վաղարշապատայ :

Պատմական տեղեկութիւնները քաղեցինք բազմալատտակ Սիմէոն Վա-
թուղիկոսի Զաճի մատենէն, ինչպէս զրած եմք ծանօթութեան մէջ, հա-
մեմատութեամբ ազգային պատմաբանից. իսկ յիշեալ Եկեղեցեաց շի-
նութեանց և նորոգութեանց արձանագիրքը մենք չկրկնեցինք աստէն՝ աւելի
չստուարացնելու համար մեր գործը, ըստ որում բոլորը տպուած են մի
անգամ՝ հանգուցեալ Շահխաթունեանի գրոց մէջ :

Հ Ի Ր Մ Ո Ն Ո Ւ

Տ • Տ • Գ Է Ո Ր Գ Ե Ա Յ Գ •

Վ Ե Հ Ե Փ Ե Լ Ե Ի Ե Ջ Գ Ե Ս Է Բ Գ Ե Բ Ո Բ Գ Լ Բ Գ Ո Ս Բ

Լ Մ Ե Ն Ե Յ Ն Լ Ե Յ Ո Յ .

ՀԳ 1386

41384-60

ԵԿԵՂԵՑԻՔ

ՎԱՂԱՐՀԱՊԱՏ ԲԱՂԱՔԻ

Ա. — ԿԱԹՈՒՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻՍՏԻՆՆ.

Վաթուղիկէ Եկեղեցի կոչեցաւ առաջին Եկեղեցին Վաղարշապատայ՝ ի հրեշտակէն սրբոյն Գրիգորի տեսիլը բացատրելու ժամանակին, «Ոսկի խարխսին վէմն հաստատութեան անշարժութիւնն է. և սիւնն հրեղէն Վաթուղիկէ Եկեղեցի է, որ ժողովէ զամենայն ժողովուրդս ի միաբանութիւն հաւատոյ ի ներքոյ թեւոց իւրոց», : (Ագաթանգեղոս, Թուղթ ՅԼԻ):

Եյս անուանակոչութիւնը Վաղարշապատայ Մայր Եկեղեցոյն կտան և առհասարակ մեր ազգի մատենագիրք հրեշտակի այս բացատրութենէն առնելով, որպէս Խորենացին (ՂԳ. զիրս, զԼ. Թ. 60.) «Թողեալ խարխեաց, ասէ, (մեծն Սահակ զՄեսրոպէ) յԵկեղեցւոջն Վաթուղիկէի, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի», :

Եւ վասն զի՝ «Աթուրա հանայապետութեան Հայոց», այս Վաթուղիկէ Եկեղեցին եղաւ, ուր զառաջինն Վաթուղիկոս նստաւ սուրբն Գրիգոր, նորա համար և մեր պատմաբանք Մայր Եկեղեցեաց կանուանեն զսա իբրև Գլուխ ընդհանուր Եկեղեցեաց Հայաստանի, ինչպէս դարձեալ Խորենացին Եջ խարհագրութեան մջ, «Մայր Եկեղեցեաց, ասէ, ի թագաւորաբնակ և յարքայանիստ Վաղարշապատ քաղաքի», : Եւ Յովհաննէս Վաթուղիկոս, «Մեծ Հայրապետն Հայոց Բարզէն առնէ ժողով Եպիսկոպոսաց իՆոր քաղաքի, ի սուրբ Վաթուղիկէ, ի Մայրն Եկեղեցեաց Հայոց», :

Բայց յետոյ այս Աթուղեկէ Եկեղեցին ի յետագայից կոչեցաւ սուրբ Լջմիածին աւելի յարմարութեամբ ի խորհուրդ տեսլեան սրբոյն Գրիգորի, «Տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահել, որ զառաջն ունէր և զէջն ի վերուստ մինչ ի խոնարհ: Չայս կերպարան մարդոյ, կվիայէ Ագաթանգեղոս, հրեշտակն մեկնեաց ի խորհուրդ տեսչութեանն Աստուծոյ. իսկ այս ահաւոր և շքեղաւոր, որ զառաջն ունի զուսոյն և զոսկի ուռն ի ձեռին, և բախեաց զսանդարամետս, այս տեսչութիւնն Աստուծոյ է,» (Ի Թուղթն ՅԼԲ:): Իսկ այս տեսչութիւնն Աստուծոյ վերագրեցին նոյնպէս յետագայք՝ իջման Միածին Բանին Հօր. այս մտքով յօրինուած է շարականն «Լջմիածինն ի Հօրէ և ըն: Սորանից ապա Աթուղեկէ Եկեղեցին Վաղարշապատոյ կոչուեց Լջմիածին իբրև անուն սեպհական:

Առջեցին և Շողակաթ դարձեալ նոյն տեսիլքէն առնելով. «Միւն գործեաց լոյսն շողացեալ, ասէ Ագաթանգեղոս ի Թուղթն ՅԼ, և ծագեաց ի մջ ներքին սեանցն խարսխաց,՝ ինչպէս հին Տօնացոյցն՝ ուր դնի, «Տօն է շողակաթին ըստ տեսլեան սրբոյն Գրիգորի,» և Ասողեկ. «Չփրկական նշանն որ ի վերայ սրբոյ Շողակաթի գմբէթին կանգնեալ էր, ճոպանօք ի վայր բերէր (Աբլհաճ՝ Ամիրայն) ի՝ՆԼԱ Թուին,»:

Մայր Եկեղեցւոյ այսքան անուանակոչութենէն՝ մեք մեր այս Ստորագրութեան մէջ առաջին անունն ի դործ դնելով կնքեալ ի հրեշտակէն, այն է Աթուղեկէ Եկեղեցի, նորա տեղը կը գտնուէր Վաղարշապատոյ քաղաքամիջին «մօտ յագարանս արքունի, ըստ Առասուրչին տեսլեան. «Աւ տեսանեմ ի մէջ քաղաքիս մօտ յապարանս արքունի խարսխաձև ճոխարակաձև խարսխոս ոսկի . . . և տեղէն այն, ասէ, լիցի տաճար Աստուծոյ և տուն աղօթից ինդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, և Աթոռ Քահանայապետութեան,» (Ագաթ. Թղթ. ՅԼԳ):

Այս տեղ, ուր բախեաց մարդն ահաւոր ոսկի ուռամբ ըլլութանձրութիւն լայնատարած դեանոյն, և ուր հրեշտակն ասաց

սրբոյն Գրիգորի, «Շինեաջիր զտաճար անուանն Աստուծոյ ի տեղուջն՝ ուր քեզ ցուցաւ,» (Ի Թղթն. ՅԼԼ): սուրբն Գրիգոր Թագաւորի և Ժողովրդոց հետ բարձր քաղաքորմով փակեալ զտեղին ի պատիւ, և դռնով և դռնափակով ամրացնելով, կանգնեց անդ նշան Տէրուեական Խաչին, զի ամենայն ոք զալով այն տեղ, ամենագոր Արարչին Աստուծոյ երկրպագելով ծունր կրկնեն. ուր և յետոյ սուրբն Գրիգոր Աեսարիա Ապիսկոպոս ձեռնադրուելէն ետքը շինեաց «զնկատեալ տեղե տանն Աստուծոյ զցուցեալն նմա ի տեսլեան, զյառաջագոյն դրոշմեալն իւր, և կանգնեաց անդ զԵկեղեցին Աստուծոյ*», սրբոյն Տրդատոյ Թագաւորութեան հնգետասաներորդ տարին, յամս Տեսան 301—303 և նորա մկրտութենէն ու սուրբ Աւետարանը ընդունելէն ետքը բոլոր բանակի և Ժողովրդոց հետ:

Աւ ինչպէս յայտնի է, սուրբ Առասուրչին Գրիգոր այս Եկեղեցւոյ մէջ յարեւելս կանգնեց մի սեղան սրբազան խորհրդոյ և օծեց զայն սուրբ Աստուածածնի անուամբ, օտն կարգելով նմա Օրոստոս ամսոյ մէջ վերափոխման շաբաթ օրը, այս է որ մեր Եկեղեցւոյ հին Տօնացոյցի մէջ, ինչպէս որ վերը դրինք, նախ նիք դրել են «Շարաթ օտն է Շողակաթին տեսլեան սրբոյն Գրիգորի,» ուստի և յետագայ պատմագիրք մեր կը կոչեն «Շողակաթ Աստուածածին,»:

Ըստ այսմ այս Աթուղեկէ Եկեղեցի եղաւ տեղի և Աթոռ մեծ Քահանայապետութեան Հայոց և հոգևոր իշխանութեան Գրիգոր Առասուրչին և անմիջապէս յաջորդաց մինչև Հայրապետական Աթոռոյ Վիկն փոխադրուելը, ըստ քաղաքական հանդամանաց ազդիս, ուր սուրբ Առասուրչին մինչև Մէլիտէ՝ նստան տասնհիւսիս Աթուղիկոսունք՝ Փրկչական 303

(*) Ըստ ազգային աւանդութեան՝ աստ կանգնեց նոյ սեղան և մատոյց Աստուծոյ իւր գոհութեան պատարազը. ուր յետոյ կապաշտութեան Ժամանակ կայր Արտեմիս կուռքը յորմէ և կոչէր Արտեմետ քաղաք ըստ Խորենացւոյն:

Թուականն մինչև 453 ըստ որոյ և հաւասարի է թէ՛ և մենաստանն սուրբ Ղուսաւորչէն սկսաւ. զոր ազգային պատմիչք Տուն Վաթուղիկոսարանի կ'անուանեն:

Ուրացեալն Մեհրուժան երբ որ Վաղարշապատը կ'աւերէր իւր յարձակման ժամանակը յամին 380, աւերեց և Վաթուղիկէ Նկեղեցի քաղաքին՝ Մթոնն Հայրապետական. որոյ համար Սերէոս Նպիսկոպոս պատմիչ՝ սոյն Վաթուղիկէ Նկեղեցին Վահանայ նորոգութեան ժամանակին, որոշակի կ'զրէ և այս, թէ Պարսից զօրքը Մեհրուժանայ առաջնորդութեամբ աւերեցին և Վաթուղիկէ Նկեղեցին ըստ այսմ. «Եյս Վահան, ասէ, (Մամիկոնեան) ժողովեաց և զհարկս աշխարհիս Հայոց (զոր տային յարքունիս) և շինեաց զՆկեղեցիս մեծամեծս, զոր աւերեալ էր Պարսից ի Վաղարշապատ քաղաքի, և ի Գլնի և ի Մզոյս»:

Ի այց ինչպէս կ'երևի Ղազար Փարպեցւոյ թղթէն առ Վահան տէրն Մամիկոնէից՝ զոր յառաջ պիտի բերեմք յետոյ, Վահանայ նախնիքը նորոգած պիտի լինին Վաթուղիկէ Նկեղեցին Վաղարշապատայ Պարսից Հայաստան յարձակուած ժամանակին Պապայ Թագաւորելէն ետքը՝ Մեհրուժանայ աւերմունքէն զրեթէ հարիւր երեք տարի յետոյ, և Վահանայ նորոգութենէն յառաջ:

Փրկչական 452 թուին երբ որ Հայրապետական Մթոնն Վաղարշապատէն փոխադրուեց ի Գլնի Մելիտէ Վաթուղիկոսի Հայրապետութեան առաջին տարին, աստ ի Վաթուղիկէ Նկեղեցին կարգուեց միաբանութիւն հոգեւոր Ուխտի ի փառաբանութիւն Անուանն Աստուծոյ. որոց հոգ և խնամք կը տանէին Հայրապետք ի Գլնայ, ինչպէս կը յայտնէ Ստեփաննոս Օրբէլեան ի դիմաց Վաթուղիկէի գրած ողբի մէջ: Ըստ այսմ. «Ի այց անտի (ի Գլնայ) աստ (ի Վաղարշապատ) զիս խնամէին (Վաթուղիկոսունք):

Ի այց ուրիշ պատմագիրներէ, Ղազար Փարպեցին իսկ կ'զբկայէ առ Վահան գրած թղթի մէջ՝ որ ամենիցն յառաջ է,

Թէ Եթոռը Գլնի փոխադրուելէն ետքը՝ Վաղարշապատայ Վաթուղիկէ Նկեղեցւոյ մէջ կարգեցաւ «միաբանութիւն աղօթաւոր անձանց պարեգօտեւորաց», որոց զխաւոր կարգեց Վահան զնա ինքն Ղազար. ուստի ոչ միայն Վաթուղիկէ Նկեղեցւոյ վերայ Հայրապետք խնամք ունէին, այլ և իշխանք նախարարազունք և սպարապետք. յորոց Վահան Մամիկոնեան՝ որ Հայոց զօրավարն էր այս ժամանակին, Պարսից զօրացը յաղթելէն ետքը՝ նախարարաց բազմութեամբ եկաւ ի Վաղարշապատ յամի 483, ուր Վաթուղիկէ Նկեղեցւոյ մէջ գոհութիւն մատուցանելով արած յաղթութեան համար, նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ «զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց», զՎաթուղիկէ Նկեղեցին յերեսաց աւերանացն Մեհրուժանայ և հնութեան ժամանակին յամին 506, որպէս ասէ Ղազար ի պատմութեան, 273, և շինեց մենաստան կրօնաւորաց համար. որոց և վերակացու կարգեց զՂազար. որոյ համար գրէ և Եսողիկ, «Իսկ Վահան (Մամիկոնեան) զՆկեղեցիս Աստուծոյ լուսազարդեալ նորոգէր, զպաշտօնեայս ուխտին մեծարելով, բարեշէն զաշխարհս առնելով, նոյն և ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ՝ զմեծն Վաթուղիկէ Նկեղեցին որ ի Հայս, վերստին մեծապէս նորոգեաց, զդասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով»,:

Եյլ թէ և Ղազարայ վերակացութենէն յառաջ ի Վաթուղիկէ Նկեղեցին՝ կը խնամէին զայն իշխանք և նախարարք մեր և վերակացու ևս կարգած էին անդ Վահանայ նորոգութենէն ևս յառաջ, յայտնապէս կը տեսնուի Ղազարայ թղթի մէջը առ Վահան. որ երբ վերակացութենէն հանուեց, այսպէս բողոք կը գրէ նրան. «Նւ կամաւ ևս խորհիցիս զյիշելդ տրեալ պատգամն երանելոյն Յովհաննու՝ Գիւտայ Վաթուղիկոսի եղբօր որդւոյն քեզ Տեառն ի Աիւկոյ դրախտին. յոմանց արանց իրք խոստանալով քեզ տեառն կարասի՝ խնդրէին զտղիդ (Վաթուղիկէ Նկեղեցին) . . . և ընդ Տեառն Յովհաննայ զայրացար թէ բնաւ իրրեւ քեզ առն ոչ լսել . . . և ես վասն զի

տկարամիտ և անզգուշացող այր եւմ յերկրաւոր միտս, ոչ ըզգացի առ ժամայն դաւոյն, այլ պարտ էր փութով և երազ երազ անկանիլ ի յոտադ արտասուօք և ազաչելով ի բաց փախել ի հոգաբարձութենէ տեղւոյն, : (Ի թուղթն առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից, տիպ Մասկուայի):

Սորանից յայտնի է թէ յառաջ ևս Աթուղիկէ Եկեղեցում կային կրօնաւորք, որոց վերակացու էր Ղազարէն յառաջ՝ Երանելի ասացեալն Յովհանն, և այնքան նախանձելի էր միաբանից բարգաւաճեալ վեճակը, մինչև շատերը կ'զատէին Ղազարայ վերակացութեանը, և կ'ջանային նորա ձեռքիցը յափշտակել զայն իբք խոտանալով Վահանայ Ղազարը արտաքսելու համար, սորանով կարող եմք ապացուցանել թէ Հայրապետական Եթուր ի Ղվին փոխադրուելէն ետքը, Ղազարչապատայ Եկեղեցում կայր Ուխտ միաբանութեան վերաատուցութեամբ զլսաւորաց՝ մանաւանդ թէ Հայրապետաց, որոնք կը յիշուին Ղազարու թղթի մէջը՝ մինչև նա ինքն Ղազար՝ որ Վահանայ հրամանաւ կարգուեցաւ վերակացու:

Ղազարու այս թղթի յառաջարանէն զիտեմք, որ Ղազարչապատայ Աթուղիկէ Եկեղեցին փայտաշէն էր Ղազարու վերակացութեան օրով, որոյ ժամանակ փայտակերտ Եկեղեցի հրով վնասուելով՝ «ի վայրաբար մարդկանէ», ինչպէս կը վերկայէ թուղթը, այս պատճառաւ գնաց Ղազար ի կողմանս Յունաց յԱմիթ քաղաք (Տիարպէքիր), ուր տեսնելով որ չարանախանձ մարդիկ սուտ բաներ կը շատացնեն Աթուղիկէ Եկեղեցւոյ և իւր ուսման համար, զրեց այն տեղեց յիշեալ թուղթը առ Վահան:

Եյս մասին յառաջարանի գրուածը *), «Վամեցեալ մեծի իմաստութեանն Վահանայ Մարգարանի Չօրավարին Հայոց տեսան Մամիկոնէից զնա (զՂազար) իւր առաւել մերձաւոր

(*) Ղազարոյ թղթի յառաջարանութիւնը իւր հեղինակութիւնը չէ պլ ուրիշ իրեն ժամանակակից մարդու ինչպէս կերելի:

և սիրելի առնել, շնորհէր նմա զհոյակապ և զախանաւոր տեղին ի Նոր քաղաքի, որում անուն էր սուրբ Աթուղիկէ Եկեղեցի վանօքն, և նորա ընկալեալ զբանն Մարգարանին, խնամածէր զտեղին. պատահեաց նմա կրել արամութիւն ի վայրաբար մարդկանէ, զի ի հրոյ վնասեալ փայտակերտ Եկեղեցւոյն . . . (աստ պակասի մի թուղթ, որպէս զնի յօրինակին.) յայտմանէ կամ եղև նմա գնալ ի կողմանս Յունաց. հասանէր յԱմիթ քաղաք. և անդ առ ժամանակ մի զտեղե առնոյր, (եր. 37):

Յամին 618, Կոմիտաս Աթուղիկոս, որ սուրբ Հովհաննէի վանքը շինեց, Յովհաննիկ անուն երիցու վանահայրութեան ժամանակին՝ Ղազարչապատայ Աթուղիկէ Եկեղեցւոյ փայտաշէն ծածկը վերցրուց, որ Մամիկոնեան Վահանայ ժամանակէն շինուած էր, շինեց զայն հոյակապ Աթուղիկիւ և կոփածոյ քարով. նորոգեց նոյնպէս և բոլոր խախտուած որմերը. որոյ համար կը զրէ Սերէոս պատմիչ. «վերացոյց (Կոմիտաս) և զփայտաշարկս սրբոյ Աթուղիկէին. նորոգեաց և զեախուտս որմոցն. շինեաց զքարաշարկսն. այս եղև յամն Յովհաննիկան վանաց երիցու սրբոյ Աթուղիկէին,»:

Կոմիտասայ շինութենէն իբր 20 տարի ետքը նորոգութիւն արար ի Աթուղիկէն Ղազարչապատայ և Ներսէս Գ. Ը ինող կօչեցեալ Աթուղիկոսն. և այս ինչպէս կ'երևի, որ ժամանակ շինեց նա սուրբ Գրիգոր անուամբ Եկեղեցին զարմացուցիչն տեսողաց ասացեալ՝ յԱռապարին Ղազարչապատայ ինչպէս որ Ժողովոց պատմութիւնը կ'վկայէ, «Յարգարեալ շինէ սա զսուրբ Ըողակաթն ի Նոր քաղաքի, այն է Ղազարչապատ. որոյ Աթուղիկէն կ'անուանէր և Ըողակաթ Եստուածածին, ինչպէս վերը գրեցինք:

Ղվին քաղաքի բնաւոր Եպիսկոպոս միրայն՝ ըստ վկայութեան Եսողկայ՝ զոր վերը զրինք, որ Հոռոմոսին վանքը (Ղոշավանք) այրեց, Ղազարչապատայ Աթուղիկէ Եկեղեցւոյ Խաչն ևս խորտակեց ճոպանօք վայր բերելով յամին 982:

Քանի որ Աթուղիկոսական Աթոռը Ղալին էր և Աթուղիկոսք մերձ էին Աղաղարչապատայ, խնամք ունէին այսպէս Աթուղիկէ Եկեղեցւոյ վրայ. իսկ երբ որ Աթուղիկոսական Աթոռը Շիրակ փոխադրուեցաւ Բաղրատունեաց ժամանակը, գրեթէ անխնամ ֆնաց Աթուղիկոսաց ձեռնտուութենէն և կ'ֆնար ի խնամն վանահարց, և արեւելեան Եպիսկոպոսաց Ազգիս՝ Ռուբինեանց օրովը:

Ապա 1441, Փրկչական թուին երբոր Աթուղիկոսական Աթոռը վերստին հաստատուեց ի Աղաղարչապատ, և Աթուղիկոսնատաւ Աիրակոս Ա իրապեցին, սկսաւ սա նորոգել զԱթուղիկէ Եկեղեցին և Հայրապետանոցը: Սորան յաջորդելով Արապետ Աթուղիկոս 1443. թուին թէ և արաւ և սա նորոգութիւն, բայց մահը վրայ հասնելով՝ երկու տարիէն ետքը, նստաւ Աթուղիկոս Գրիգոր Մակուեցի 1445ին, որ աւարանց Աիրակոսի սկսած շինութիւնները ի Աթուղիկէն Աղաղարչապատայ: Սա առաջիննեղաւ որ Հայրապետական Աթոռը Աղաղարչապատ փոխադրուելէն ետքը՝ զիւր և կարուածներ առաւ աթոռոյ համար. զորոնք մի առ մի կնշանակելք ծանօթութեան մէջ, ինչպէս որ գրուած են ճամբու անուանեալ Աթոռոյ յիշատակարան գրոց մէջ*):

Այս ժամանակէն սկսաւ այլազգեաց բռնակալութիւնը Աթուղիկոսաց վերայ. որոնք շարունակ չկարողանալով նստել յԱջմիածին, իւրեանց տեղը փոխանորդ դնելով Աթոռոյն,

(*) Աղանատուն վեց դանկ մուլք.
 Աշտարակ գիւղ վեց դանկ մուլք.
 Բաթոննչ (Բազայառիձ) վեց դանկ մուլք.
 (Այս գիւղը ամառանոց էր Աթուղիկոսաց):
 Մողնի գիւղ վեց դանկ մուլք.
 Աղաղարչապատ գիւղ վեց դանկ մուլք.
 Քիրաշլու գիւղ (ի Նիդ) վեց դանկ մուլք.
 Այս վեց գիւղը կ'գնէ Մակուեցի Գրիգոր Աթուղիկոսը:

իբնէք աստանդական կ'շրջէին մինչև Սարմատեցի Ստեփաննոս Աթուղիկոսը 1541 թիւն: Սա թէ և մեծ փոյթ ունէր Աթոռը ծաղկեցնել, բայց երկրի խռովութեանց երեսէն ոչինչ չկարաց առնել. ուստի և իրեն Տեղապահ դնելով յԱջմիածին Սեբաստացի Միքայէլ վարդապետը, երբեմն թափառական կ'շրջէին, երբեմն յԱջմիածին կ'նստէին մինչև Մելքիսէթ Աթուղիկոսը ցամ Տեառն 1593:

Այս ժամանակէն սկսեալ Աթուղիկոսները ընկան պարտաւերներ ի ու հարկապահանջների բռնութեան տակ, և երկիրը ոտնակոխ եղաւ Պարսից և Տաճկաց պատերազմներէն վասն որոյ և մինչև Սիւնեցի Մովսէս Աթուղիկոսը Հայրապետական Աթոռը ի Աղաղարչապատ գրեթէ՝ աւերակէր և ամայի մինչև 1620 թիւն:

Առաջին Շահապազ յԱրեւանոյ երկիրը արշաւելու ժամանակ, որ Օսմանցւոց ձեռքն էր 1604 թուին, Աղաղարչապատայ Աթուղիկէն բոլորովն ամայի էր. և ինչպէս թափուր էր տաճարն ի Միաբանութենէ, նոյնպէս և Աղաղարչապատ ի բնակչաց. որովհետև Երարատեան աշխարհի ժողովուրդը տարազիր եղած էր, երկիրը ևս ասպատակութեան մէջ՝ Պարսից Օսմանցւոց հետ պատերազմելու ժամանակին գրեթէ մինչև քսան և հինգ տարի 1604—1629, և Հայրապետական Աթոռն Աջմիածին ինչպէս ասացինք, իսպառ ամայի էր և անբնակ:

Առաքել ժամանակակից պատմիչ իւր պատմագրութեան ԻՊ. գլ. եր. 299. Աղաղարչապատայ Աթուղիկէի համար կգրէ այսպէս. « Եւ ասացեալ բանք որ ի մէնջ, ցուցանեն ըզսեղին (զԱթուղիկէ Եկեղեցին) անբնակ զոլ ի մարդկանէ. և ասեմ զիսկն, ոչ էր անբնակ ամենեւին, այլ զու համարեան իբր անբնակ. վասն զի Աթուղիկոսունքն անդ յԱջմիածին ո'չ բռնակէին, այլ յԱրեւան քաղաքի ի Աթուղիկէ Եկեղեցւոյն*):

(*) Անուն միոյ Եկեղեցեաց քաղաքին. և այժմ ևս կոչի Աթուղիկէ մերձ ի Պօղոս Պետրոս Եկեղեցի:

426

և կամ թէ ի շրջակայս նորա. բայց սեւաղլուխք ոմանք սին-
լքորք և գռեհիկք որպէս զգիւղական հողագործս, որք վարնոր-
դիւք մշակօք բնակէին յԱջմիածին, և զաւուրս տարւոյն զբա-
զումս ի գիւղորայսն անցուցանէին քան թէ յԱջմիածին, , . . :

“ Եպա Մովսէս վարդապետն, ասէ, եկեալ ի Քահարատայ,
տռեալ ի Շահապագայ Առաջնոյ զԱռսարարութիւն սրբոյ
Աջմիածնի, մեծապատիւ փառօք և անպատում ցնծութեամբ...
եկեալ եհաս յԱրևան քաղաք՝ որ և ի սուրբ Աջմիածին, և
առանց յապաղելոյ ձեռն ի գործ էարկ նորոգութեան սրբոյ
Աթոռոյն ի թուականիս մերում Ուշ.Օ, (յամի 1627). ի
Վարդապետի պահոց երկու շաբաթի աւուրն, որպէս ասէ մար-
գարէն, արարին զԱրուստողէմ որպէս հիւզս մրգապահաց . . .
ըստ այսմ էր և Աթոռն Աջմիածին. զի ամենեկմբ ունայնա-
ցեալ էր ի ստացուածոց և կողոպտեալ ի զարդուց. ոչ զիւրք, զի
ո՛չ էր անդ ժամասացութիւն, և կամ ընթերցումն. ո՛չ ըզ-
դեստ և ո՛չ շուրջառ. զի ո՛չ էր ժամակարգութիւն և պատա-
րագ. մինչ զի Վրիստոսի իջման տեղին և սուրբ սեղանն ո՛չ
ունէին ծածկոցս. ո՛չ կանթեղք, զի ոչ գոյր լոյս, այլ հանա-
պաղ ի խաւարի. բայց այլազգի մահապառնակն ոմն վառէր ըզ-
ձրագ ձիթոյ և դնէր ի վերայ բեմին վասն անցաւորաց ճանա-
պարհորդաց, զի տեսանելով զայն, ողորմութիւն արասցեն նը-
մա. ո՛չ խնկարկութիւն, զի ո՛չ գոյր բուրվառ և խուսկ, և սա-
լայտակ եկեղեցւոյն քանդքանդեալ, եղեալ որջ զեռնոց և
սողնոց. և մեծամեծ լուսամուտքն զորս ունի, ամենն ի բայ
կայր առանց վանդակի. ուստի մտեալ ի ներքս թռչունքն լը-
նուին զեկեղեցին ծրովք և ծղովք և այլ գռեխօք, զոր ամե-
նայն օր հարկիւ սրբէաք, և ընդ այդն ի լուսանալն ձայնք թռչ-
նոցն խափանէր զձայն ժամ ասելոյն, , . . :

“ Իսկ արտաքուստ կուսէ զուրի Վաթուղիկէին և տանիքն
ամենայն և երեսք որմոյն քանդքանդեալք և շրջապատ աստի-
ճանաքարքն փշրեալ և ծակոտեալ, և ի վաղեմեայ ժամանա-
կաց որ շուրջ զեկեղեցեան շինութիւն էր եղեալ և դարձեալ

աւերեալ և ի վերայ միմեանց փլուզեալ էր, այնքան բարձրա-
ցեալ էր հողն և մոխիրն, որ յամեն կողմանց շուրջ զեկեղե-
ցեան եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղբիւսն և հողն
ծածկեալ էր զհիմունս և զաստիճանս եկեղեցւոյն որք կան
արտաքուստ կողմանէ, , . . :

“ Իսկ զարդք և սպառք և անօթք եկեղեցւոյն բնաւ ո՛չ
գոյր. զի որ ինչ և լեալ էր ի հնոց ժամանակաց, Վաթուղի-
կոսունքն զամենայն վաճառելով և գրաւ դնելով, վասնեալ
էին. և արդ ևս գրաւ եղեալ անօթքն կային առ մահապառ-
կանս, զոր ազատեաց Մովսէս վարդապետն, , . . :

“ Աւ յորժամ Մովսէս վարդապետն սկիզբն արար նորո-
գութեան, տարակուսէին վասն հողոյն և մոխրոյն որ բլրացեալ
կայր շուրջանակի, թէ զիւրդ լինի պեղել. բայց որովհետեւ
կամքն Աստուածային քաղցրացեալ էր և ձեռնարկութիւնն
նորին հաճութեամբն էր, դիւրահնար եղև բարձումն հողոյն.
վասն զի ածէին զջուր ի գետոյն յորդ և վարար, և կապեցին
ի կողմն ինչ հողոյն, և Վահքքն փորէին զհողն և տային ջրոյն.
որով ջուրն զհողն տանէր, և քարն մնայր. և ի սակաւ աւու-
րըս բարձաւ հողն և բացաւ վայրն ամենայն, և մնացեալ քա-
րինքն շարեցան ի յորմն տանցն, և ապա լայն և ընդարձակ պա-
րիսպ պատեցին շուրջանակի յօրինեալ զբրդունս ութն ի
նմա, , . . :

Մովսէս Աւանցի առաջնոյն Շահապագայ սիրելի լինելով,
նրանից հրովարտակ ասնելով լիակատար լիշխանութեամբ ե-
կաւ ի սուրբ Աջմիածին, և որովհետեւ սա առաջնն նորոգողն
եղաւ Վաթուղիկէին և Հայրապետական Աթոռոյ գրեթէ՝ եր-
կու հարիւր տարի ամայութենէն յետքը 1445—1627, և
յետ նորա ընդհանուր Վաթուղիկոսք Ազգիս շարունակ յա-
ջորդութեամբ և անմիջապէս նստան ի սուրբ Աջմիածին, ու
պէսպէս շինութեամբք բարեզարդեցին զԱթոռն սուրբ Աջ-
միածին, մեք բոլոր նոցա նորոգութիւնքը և շինութիւնքը մի
առ մի կգրենք մինչև ներկայ մեր Ահապատ Գեորգ Դ. ընդ-

հանրական Աթուղիկոս ամենայն Հայոց, որոց արարքը ի սուրբ Աթուղիկէն Վաղարշապատայ և ի Հայրապետական Աթոռն սուրբ Լճմիածին՝ կտեսնեն ընթերցողք ըստ կարգի:

Ինչպէս կերևի վերը յիշուած Առաքեալ պատմագրի վկայութենէն, յորմէ կառնու և Սիմէօն Աթուղիկոս իւր Ջամբռ մատենին մէջ, Մովսէս Աթուղիկոս առաջինն եղաւ որ Աթուղիկէ Ակեղեցին աւերանքէ ազատելու փութով, Շահապագէն Փակակալութեան հրովարտակն առնելէն ետք յամին 1627, Աթուղիկէ Ակեղեցւոյ չորս կողմը եղած աւերանաց հոյակոյտը ջրին տալով, ընդարձակ քառակուսի պարսպով պատեց զայն, արեւմտեան կողմը կամարայարկ մեծամեծ դարպասներ կանգնեց. դէպ ի հիւսիս, և դէպ ի հարաւ՝ շինեց Աթուղիկոսարան. երկուքի միջոցը պարսպի արեւմտեան կամարայարկ մեծ դուռն կոփածոյ քարով՝ յանուն Տրդատայ, որ ուղղակի կանկանի Տաճարի արեւմտեան դրան հանդէպ:

Պարսպի հիւսիսային բաժնում շինել տուաւ ծայրէ ի ծայր միարանից սենեակները իւրեանց կամարայարկ տալաններով մեծ մասամբ քարով և թրծած աղիւսով. իսկ արեւելեան կողմը կէս մասը խցեր և հարաւային անկիւնը հացի փուռն և նորս պատկանեալ սենեակներ:

Հարաւային կողմը կանգնեց անտեսատունը, ամառուայ և ձմեռուայ սեղանատները, ամբարանոց ցորենոյ, գարու և այլ նիւթոց համար: Այս ամեն շինուածքը բաց ամառուայ սեղանատանէն՝ կոփածոյ քարով և թրծած աղիւսով էին:

Աթուղիկէ Ակեղեցին զրեթէ ի հիմանէ նոր ի նորոյ նորոցէ՝ գմբէթը, տանիքը, առաստաղը, որմունքը ներքուստ և արտաքուստ նորոցեց, որոնք քանդուել ու քարերը թափել էին. և տաճարի միջի սալայատակը բոլորը ևս կոփածոյ քարով շինեց. որովհետև այս ամենքը իսպառ աւերուած էին՝ ինչպէս պատմիչն կ'վկայէ: Աւ այսպէս Սուրբ Աթոռն Լճմիածին պայծառացնելով, վերստին Միաբանութիւնը ժողովեց, որոնք

Ակեղեցւոյ և մենաստանի աւերանաց պատճառաւ ցրուած էին ի զիւզս և յաւանս¹⁾:

Հաստատեց և դպրատուն. յորմէ յառաջացան բազում շնորհալի Վարդապետք ըստ վկայութեան Սիմէօն Աթուղիկոսի, և այս՝ ինչպէս կերևի, ի Յովհաննավանք, ուստից Փիլիպպոս Աթուղիկոսը իւր օրով փոխադրեց աստ ի Սուրբ Լճմիածին:

Մովսէս Աթուղիկոսի այս ամեն շինութեանց ծախուցը՝ ձեռնտու էին մեր Ազգի երեւելի և կարող անձինք իրենց յօժարակամ տրօքն և միջնորդութեամբ հոգեւորականաց, որոց շատը նորա իսկ աշակերտներէց էին, որոց առաջինը Փիլիպպոսն էր՝ որ իւր վախճանին՝ իրեն յաջորդ կարգեց Մովսէս:

Աւ այս եղաւ երկրորդ նորոգութիւն Աթուղիկէ Ակեղեցւոյն և մենաստանին ու միաբանից հաստատութեան. յորմէ մինչև ցայսօր անընդհատ կշարունակի²⁾:

Փիլիպպոս Աթուղիկոս երբ նստաւ յԱթոռ յամին 1633, Մովսիսի վախճանէն ետքը, Աթոռոյ մէջ որքան փայտէ շինուածք կային և աւերուած Պարսից և Օսմանցւոց պատերազմաց երեսէն՝ ևս և յերկրաշարժութենէ, բոլորը վերստին նորոգեց. Ակեղեցւոյ տանիքը բաց ի գմբէթէն՝ բովանդակ նորոգեց սրբատաշ քարով: Արեւելեան կողմի սենեակները շինեց կամարակապ քարով և աղիւսով. որոց վերայ կանգնեց իւր Աթուղիկոսարանը վայելուչ շէնքով - ամառուայ սեղանատունը զոր Մովսէս փայտով էր ծածկել, սա սրբատաշ քարով շինեց. Ակեղեցւոյ շրջապատը սալայատակ արաւ, նոյնպէս և

(1) Վաղարշապատ զիւղը՝ զոր Գրիգ. Վթ. Մակուեցին գնել էր և տիրապետել էին Պարսիկք, սա քաղաքական դատարանով յետ առաւ, և Աթոռոյ սեպհականեց.

(2) Մովսէս Աթուղիկոսէն սկսած մինչև Սիմէօն Աթուղիկոսի վախճանը՝ Աթուղիկոսաց արած շինութիւնքը ի սուրբ Աթուղիկէն՝ Ջամբռ մատենէն կ'բաղնիք:

Միաբանից սենեկաց յառաջը ծայրէ ծայր չորս կանգուն լայնութեամբ. Աթոռոյ դպրատունը որ Յովհաննապանքն էր՝ այս միջոցիս Փիլիպպոս փոխադրեց զայն ի սուրբ Եջմիածին և յԱթոռուս հաստատեց: Պարսպի հարաւային կողմը շինեց ձիթահանքը մեծ ծախսով Աթոռոյ և զիւղացւոց համար, ուր մերձակայ գիւղերէն կտաւատ կրերէին ձէթ հանելու յօգուտ Աթոռոյս:

Եկեղեցին ևս խոնաւութենէ ազատ պահելու համար, ուստի կիլիստուէր միշտ, պարսպի հարաւային դռան յառաջնէ ըսկսած ի ներքուստ մինչև Վայիանէի վանքի հարաւային կողմը դէպ ի հանդամէջս, Վանքան փորել տուաւ ընդ երկրաւ, և ի տեղիս տեղիս հորեր բանալ տուաւ, ընդ որ եկեղեցւոյ տակէն, ժողովուած ջուրը կելանէ դէպ ի հանդ, և կկոչուի (սուրբ Կանան), որ ինչպես կգրէ Սիմէոն Աթուղիկոս, երկու օգուտ տուաւ, մէկ որ բաւական ջուր կելանէ յանդատանս, մէկ ևս՝ տաճարի միջին զիճութիւնը բաւականին պակսեց¹⁾:

Եյս միջոցիս որ ազգային գործով գնացել էր Փիլիպպոս Աթուղիկոս ի Աոստանդնուպօլիս, 1653, վերադառնալով յԱթոռս, Եկեղեցւոյ մեծ զանգակատունը սկսաւ շինել արեւմտեան դռան վրայ կից Եկեղեցւոյն՝ գեղեցիկ քանդակագործ ծաղկանց և զանազան կենդանեաց փորուածով. որոյ շինուածքը հաղիւ թէ հասցրել էր մինչև յառաջին յարկի ներքին կամարը, վախճանեցաւ 1655 (թըուին 2):

(1) Աթոռոյս գիւղերի անդատանաց համար ևս հոգ կալաւ մեծ աշխատութեամբ. ուստի և միւս բարերարութեանց հետ մեծ ծախսով Արազած լեռան գլխէն մինչև ութ ջրաղացի ջուր, որ դէպ ի հիւսիս Էրզրակ գաւառը կթափէր, շրջեց դէպ ի Բասաղ գետն Օշականայ և արքունի գատարանով գետի կէս ջուրը սեպհականեց Աթոռոյս:

(2) Աաղարչապատ գիւղը՝ որ վերստին յափշտակել էին Ամիրկիւնէ նախարարի ժառանգները Ք. Շահապաղի հրովարտակով յետ կառնու Փիլիպպոս ի սեպհականութիւն Աթոռոյս Օշական գիւղի հինգ դանկ մուլքն կգնէ Փիլիպպոս Աթուղիկոս:

Յակոբ Աթուղիկոս Զուղայեցի յաջորդ Փիլիպպոսի՝ արժանայիշատակ վարդապետին՝ արժանի աշակերտ, նորանից ետքը՝ նորա սկսած զանդակատունը շինեց եռայարկ և աւարտեց ծաղկեակար փորուածներով, կարմրագոյն տաշածու քարով, մեծ աշխատանք կրելով ծախուց կողմէն՝ և հակառակութիւն և արգելք երկրի բռնաւոր իշխողէն այն դառն ժամանակին. բայց վերջապէս ամեն նեղութեանց համբերութեամբ յաղթելով, վայելուչ կաթուղիկէիւ կաւարտէ շինութիւնը յամի 1658. որոյ արձանագրութիւնը դրուած է Աթուղիկէի ներքին կողմը շուրջանակի:

Աթուղիկոսական տունը վայելչացնող Աթուղիկոսներէից մէկն էլ Զուղայեցի Յակոբ Աթուղիկոսն եղաւ. և ամենից գրեթէ գերազանցեց Աթոռը հարստացնելով գիւղերով ու կալուածներով. զորոնք դրամով գնեց և սեպհական մուլք հաստատեց Աթոռոյս այնքան շինութեանց ծախուց հետ, ինչպէս կտեսնուի ծանօթութեան մէջ¹⁾:

Աթոռոյ Միաբանք և Աաղարչապատայ բնակիչք՝ որոնք ցայն վայր մեծ նեղութիւն կը կրէին մաքուր ջրոց պակասութենէն ամառ ժամանակ, և ձմեռը ցրախ սաստիկութենէն,

(1) Գիւղջրայք՝ զորոնք գնել է Զուղայեցի Յակոբ Աթուղիկոս ի սեպհականութիւն Աթոռոյս՝ ըստ գրեցոյ Սիմէոն Աթուղիկոսին, սորա են:

Ամիրի գիւղ, որոյ չորս և կէս դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթուղիկոս: Ի Գեղարքունիս:

Եայճի գիւղ ի Ծաղկունիս. վեց դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթուղիկոս: Բոխնիս հանդէպ Անրերդաւ. զիւղացիք ընծային Աթոռոյս յորդորանօք Յակոբ Աթուղիկոսի:

Աարաղոյունիւր գիւղ ի լանջս Արագածու. որոյ վեց դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթ. իւր վարդապետութեան ժամանակին:

Մեղիքի գիւղ յԱպարան. վեց դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթուղիկոս: Նորաղեղ յԵրևան. վեց դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթուղիկոս:

Օշական գիւղ յոսն Արագածու. մի դանկ մուլքն գնէ Յակոբ Աթուղիկոս: որոյ հինգ դանկն գնել էր Փիլիպպոս:

երբոր առուները բոլոր կառնին, Յակոբ Աթուղիկոս Աթոռոյս այժմեան եղած քանքանը շինել տուաւ. գիւղի արեւմտեան հիւսիսի կողմէն մինչև Վասաղ գետը գրեթէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ. և իրարու մերձ հորեր բանալով ականահատութեամբ, ջրերը աստի և անտի ժողովեց մի տեղ, և ընդերկրեայ ճանապարհով բերաւ յԱթոռս. որոյ մի մասն ջուր արեւմտեան կողմէն կմանի ներսի պարխալը յարբուն միաբանից, և կէս մասն մանելով ի Վահարան և ի Ղազարապատն, կանցանէ դէպի մեծ լճակն, որով թէ ամառ և թէ ձմեռ ժամանակ մաքուր և սառն ջուր կրմպէին միաբանք և գիւղացիք մինչև այս տարիներս. բայց բաւական տարիներէ հետէ գիւղորայք և բնակիչք շատանալով և գետը զանազան առուներ բաժանուելով արբունական գիւղերու բնակչաց համար, ամառ ժամանակ Վանքանը բոլորովն կցամաքի. թող որ Աթոռոյս կառավարչաց շահասիրութենէն և թուլութենէն, նախ քան զայս Ղազարապատու բնակիչք բնակութիւններ շինելով քանքանի վրայ, բոլորովն գրեթէ խանգարել են ճանապարհը, և ապաստան կմնամք ամառը՝ պղտոր ջրերին:

Յակոբէն ետքը երբ որ նստաւ Աղիազար Աթուղիկոս, յամին 1682, Աթոռոյ պարտքերը տալէն ետքը, տաճարի մէջ Իջման Տեղոյ վրայ կանգնեց Աթուղիկէ հասարակ քարից չորս սիւնով, և հաստատեց սեղան Պատարագի, որ յառաջագոյն քարորմով պատած էր, ուր և «Մ. Երն ահաւոր», երկցած. իսկ տաճարի հիւսիւսային և հարաւային թեւերը՝ որոնք կիսաբոլորակ խորաններ էին, հիւսիւսայինը բարձրացրեց տաճարի յատակէն եթն աստիճան և կանգնեց սեղան դէպ արեւելք, անուամբ սրբոյն Ստեփաննոսի. և հարաւայինը երեք աստիճանով սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի անուամբ. որոյ մէջ կկատարուին Ապիսկոպոսի ձեռնադրութեան հանդէսը: Եւս պատճառաւ ևս Իջման Տեղի յառաջէն հաստատուն քարով հիւսիսից հարաւ կարեց, որ խաժամուժ ժողովուրդը յառաջ չի գայ. ուրև հասարակ օրերը միշտ ժամերգութիւնը կը կատարի:

Ընեց և երեք զանգակատուն փոքրիկ Աթուղիկէիւ ի տանիս տաճարին՝ մին յարեւելս Եստուածածնի սեղանոյ վրայ, երկուքը ևս հիւսիւս և հարաւ Ս. Ստեփաննոսի և Ս. Յովհաննու նորահաստատ սեղանների գլուխը:

Աղէքսանդր Աթուղիկոս Գուղայեցին ձմեռուայ սեղանատունը վերստին շինեց կամարայարկ կոփածոյ քարով և ծածկեց թրծած աղիւսով, որ հնացեալ էր, որ և մինչև ցայժրմ հաստատուն կայ իւր յիշատակարանով:

Աղիազարու հասարակ քարով շինածը ի վերայ Իջման Տեղոյն, Համասանցի Եստուածատուր Աթուղիկոսը փոխեց, և նոր ի նորոյ կառոյց վայելչաձև մարմարոնեայ գեղեցիկ Աթուղիկէիւ չորս սիւն վրայ. նոյնպէս աւագ Սեղանոյ բեմի ճակատը ծայրէ ի ծայր մարմարոնեայ քարով շինելով, խորանաձև զարդարեց. ոսկով ու դոյնզգոյն նկարներով Իջման տեղոյ Աթուղիկէն և աւագ սեղանոյ բեմը իմիսսին ծաղկազարդեց:

Սա նորոգեց և տաճարի սալայատակը, մեծ Աթուղիկէի չորս մեծ սիւները. սպիտակացրուց բոլոր տաճարի մէջը, և առ հասարակ ոսկեզօծ դոյնզգոյն դեղերով ծաղկել տուաւ. որոյ արձանագրութիւնը Աթուղիկէի ներսի շրջանակումը գրուած է յամին 1720, շրջապատ լուսամտաց ներքև:

Աւագ սեղանոյ մարմարոնեայ բեմի ճակատը, որ խորանաձև հատուած հտուած բաժանուած է, Կարապետ Աթուղիկոսը երկուտասան առաքելոց պատկերները նկարել տուաւ. մէջ տեղը Եստուածամայր՝ Յիսուս ի գրկին. երկուծայրը՝ Ստեփաննոս և Փիլիպպոս սարկաւագունք, և շրջանակները ոսկեզօծ ծաղկազարդեց առաջուայ նման:

Աբրահամ Աթուղիկոս Մշեցի պնձեայ թափուածոյ վանդակով շրջապատեց Իջման տեղոյ սեղանը մէջ անկով չորս մարմարոնեայ սիւները ի թւին 1732:

Սա ինքն Աբրահամ կանգնեց աւագ խորանի կողմնական սեղանները, հիւսիսայինը անուամբ Ս. Յակոբայ առաքելոյն, և

հարաւայինը Ս. Ղուսաւորչի, կամարակապ զբուադեալ փայտով, որոց փոքրիկ բեմերի ճակատը զարդարեց ծաղկեկերով և մարգարէական պատկերներով: Ակարել տուաւ նոյնպէս Տաճարի որմոց և սիւների վերայ եղած պատկերները ևս մեծագումար ծախսով:

Փռնատունը ևս շինեց սրբատաշ քարով նորա այլ ամեն հարկաւոր շինութեանց հետ:

Ղազար Աթուղիկոսը՝ որնստաւ յամին 1738, տեսնելով որ Փիլիպպոս Աթուղիկոսի շինած Աթուղիկոսարանը հրնացել է բոլորովին, մանաւանդ որ Ակեղեցւոյ արևելեան կողմը լինելով՝ անյարմար է բնակութեան, արևմտեան կողմը՝ շինեց նոր Աթուղիկոսարան երկյարկեան պարսպի զբան ներքին կողմը դէպ ի հարաւ. որոյ մեծ դուռը կանգնեց ամառուայ սեղանատան արևմտեան դրան հանդէպ. ընդ որ հանդիսաւոր օրերը Աթուղիկոսը կիջնէին ի սեղանատուն. այս դրան ճանապարհը Աթուղիկոսարանի ներքնայարկ սենեակների մէջէն լինելով, յետագայ Աթուղիկոսը փակեցին զայն. և նոյն սենեակները կէս մի արարին գանձատուն և կէս մի մառան Աթուղիկոսարանի: — Աթուղիկոսարանի շինութեան արձանագիրը գրուած է այս դրան վերայ յամին 1741:

Այս իւր շինած Աթուղիկոսարանի հիւսիսային կողմում գարդարեց Ղազար Աթուղիկոս և դեմնանիստ շինուածք Աթուղիկոսաց ձմերնային բնակութեան համար, որոնք յետոյ Սիմէօն Աթուղիկոս արար բնակարան և տպադրատուն, ինչպէս կերևի նորա գործոց մէջ:

Հարաւային կողմը Մովսէս Աթուղիկոսի շինած պարսպէն դուրս՝ շինեց Ղազար կրկնայարկ և քառակուսի հիւրանոց, որ իւր անուամբ Ղազարապատ կոչուեցաւ. սորա հարաւային կողմը պարսպեց կոփածոյ քարով և թրծած աղիւսով, և մէջ տեղը կանգնեց կամարակապ մեծ դուռն կոփածոյ քարով՝ հանդերձ շինութեան արձանագրով ի 1750 թուին:

Այս ամեն շինուածքներէն ետքը թէ՛ Աթուղիկէ Ակեղեցւոյ պայծառութեան և թէ՛ մենաստանի հարկաւորութեան և վայելչութեան համար, ինչ էլ որ պակաս էր մնացել ցայն վայր ու կհարկաւորէր, այն ամենն էլ արժանոյշատակ Սիմէօն և Ղուկաս Աթուղիկոսները շինեցին՝ պատրաստեցին և գրեթէ լրացրին. որոց գործքերն էլ կարգաւ պիտի նշանակենք:

Արդարև կարծես թէ լրացրին սոքա Ակեղեցւոյ և Աթուղիկոսական տան թերութիւնները, և այնքան շինութեանց մեծագումար ծախսերը հոգայէն ետքը այս երկու Աթուղիկոսք աշխարհի այն անիշխան և վրդոված ժամանակին՝ բաւականին ևս մեծ գումար դրամոց թողին յետագայ Աթուղիկոսաց ուսելու պաշար, որոնք դրամը վատնելէն ու տունը քարուքանդ անելէն ետքն անգամ՝ քար քարի վերայ էլ չէ կարողացան կամ չի կամեցան գնել, որ գոնէ իրենց հոգւոյն յիշատակ լինէր, և իրենց տնաքանդութեան սրարքը աշխարհի երեսին ծածկէր. ապա՛հիս ճըշմարտութիւնը կգտնեն ընթերցողք Վաւթի և Վանիէլի գործոց մէջ: — Մենք Սիմէօնի և Ղուկասու արարքը գրենք ի Ս. Աթուղիկէն:

Մովսէս Աթուղիկոսի շինած այս է Ակեղեցւոյ շրջապատ պարիսպը շատ անձուկ էր, և միայն Միաբանից բնակարանը և տանը վերաբերեալ հարկաւոր շինուածքը կպարունակէր իւր մէջ, որք անհրաժեշտ հարկաւոր էին. իսկ այլ ամենայն կարեւոր շինութիւնք արտաքոյ էին պարսպին, ամբարը, անասնոց գոմը, մարազը, խոտատեղը և այլ այսպիսիք. ըստ որոյ և միշտ երկիւղի մէջ էին Միաբանք, շատ անգամ Աթուղիկոս և ուխտաւորաց ձիերը կտանէին գողք՝ որոց համար իսկ Սիմէօն Աթուղիկոս իւր Զամբու անուանեալ մատենի մէջ կգրէ 1), յորմէ կստիպուի մեծ պարիսպը շինել:

(1) Զամբու մատենան՝ որ յիշատակարան է անցից Աթուղիկոս և բոլոր կառուածոց, տպագրուեցաւ յանցեալ 1873 ամին:

« Սուրբ Աթոռն նախագէս, կգրէ, ի յարտաքուստ կուսէ էր անպարխապ, և դովք և ամենայն անասնատունք և այլ համբարք հարկաւոր արտաքին իրաց՝ էին հնացեալ, անվայելք և անյարմարք, մանուկք և զծուծք, և մանաւանդ ցան և ցիր, երկիւղալիք և կասկածաւորք ի գողոց և յասպատակչաց. բազում անգամ զձխ և զայլ անասունս հիւրոց և սրբոյ Աթոռոյս իսկ տանէին գողք »:

Արկրորդ՝ Ազգարշապատ գիւղը մենաստանի արեւմտեան կողմէն պարսպին կից լինելով, անմիջոց և խառն ի խուռն շէնքերով շրջափակեալ էր Աթոռ. ուստի և մեծ անվայելութիւն կբերէր նորան: Այս երկու պատճառէն ստիպեալ Միմէօն Աթուղիոս, մենաստանը շուրջանակի պարսպեց քառակուսի ընդարձակ հաստատուն պարսպով, ի ներքուստ հիմանց երեսէն երեք կարգ սրբատաշ կոփածու քարով. մնացած շէնքը ամբողջ կանգնեց աղիւսով, մեծամեծ բուրգերով, և զիտանոցով. անասնոց դովք, և այլ ներսի պարսպէն դուրս՝ շէնքերը մէջ առնելով, նոր ի նորոյ շինեց արեւելեան կողմը միատեղ հիւսիսային բաժնուով. և զիւղը քակելով, բոլոր բնակութիւնը փոխադրեց հիւսիսային կողմը բաւական հեռի պարսպէն, և աներն ու եկեղեցին Աթոռոյ արդեամբքը շինեց, ինչպէս յիշած եմք Ազգարշապատայ պատմութեան մէջ: - Պարսպի շինութեանց և զիւղի Ակեղեցւոյ արձանագիրքը զըրուած են իւրաքանչիւրոց դռների վերայ՝ հանդերձ թուականով:

Արեք մեծ դուռն ունի պարխապը կամարայարկ կոփածոյ քարով. որոց մեծ և փառաւորն է հիւսիսի կողմից, որ կհայի զէպ ուղիղ զիւղի վերայ, մին արեւելեան հարաւ, երոյ վերայ շինութեան արձանագիրքը 1766 թուին. երրորդն յարեւմտից Ազգարապատի կցուղը. չորրորդն՝ փոքր նոյնպէս արեւմտից՝ դուռն բաղանեաց, զոր և ինքն Միմէօն շինած է պարսպի արեւմտեան հարաւային անկիւնում:

Ակեղեցւոյ տանիքը ամբողջ սրբատաշ քարով նորոգեց. և երկու խորանայ առաստաղները բանալով, վերնատուն շինեց իբրև պահարան՝ յամին 1770:

Մնառուայ սեղանատունը սա վերստին շինեց կամարայարկ և բոլորովին սրբատաշ քարով, որ Փիլիպպոս Աթուղիոսի շինութենէն մինչև սորա ժամանակ հնացել էր, և մերձ էր փլչելու: - Պարատունը ևս զոր Փիլիպպոս շինել էր պարսպի ներսը նեղ և անձուկ և անյարմար ըստ տեղոյն, որպէս և Աթոռոյ մոմատունը, իսկ երկուքը ևս նոր ի նորոյ շինեց առանձին՝ Միաբանից խցերի ետեւը հին և նոր պարսպի միջոցը հիւսիսային արեւելեան անկիւնում:

Աթուղիոսարանի կողմը շինեց երկյարկեան դարպաս դեղեցիկ, իբրև ամարանոց Աթուղիոսի, և իբրև միջնորմն Ազգարապատէն զէպ ի Ահարանը տաճկաց և այլ հիւրոց տեսութիւնը արգելելու, որոնք յաճախ կը պատահէին յԱթոռս:

Իսկ հիւսիսային կողմէն, ուր արդէն Ազգար Աթուղիոս կանգնած էր ձմեռուայ բնակարան, վեց զազաչափ մէջ առնելով քարվանսարայ ասացեալ շուկայի բաժնէն, յիշեալ շինութեանց կից շինեց տասն սենեակ նոցա լայնութեան և այլ պիտոյից համար. որոց արեւմտեան կողմի սենեակներում հաստատեց Աթոռոյս ապարանը՝ ինչպէս յիշեցինք Ազգարու գործոց մէջ, իւր ամեն պաշապայիւք, արձանագրելով դրան ճակատի վերայ 1771. ուստի և հեռաւոր երկիրներէ մեծամեծ ծախուք թուղթ չի բերելու համար, շինել տուաւ և թըղթի գործարան Ազգարապատի դրան հանդէպը պարսպէն դուրս ի հարաւ. յորում յառաջին շինած թղթովը տպեց իւր Պարտավճար գիրքը յամին 1776:

Այս սենեկաց ետեւէն հաստատուն որմով պարսպեց Տրդատայ ասացեալ դռնէն մինչև նոր պարխապը. որու արեւմտեան բրգի վրայ շինեց ամարանոց և զիտարան գէպ ի դաշտը, շուկայի բոլոր խանութները նորոգելով, որոց մէջ վարձով կըրստին բնակիչք:

Եկեղեցւոյ շրջապատը խցերի յառաջ հորեր բանալ տուաւ ընդերկրեայ ձանապարհաւ մէկ մէկի հաղորդելով Փիլիպպոս Աթուղիկոսի բաց արած հորերի հետ՝ գիճութիւնը ցամաքեցնելու համար. որով Սառը-քանքանի ջուրը բաւական յաւելացաւ ընդերկրեայ ջրերի միատեղ ժողովուելով, և Եկեղեցւոյ յատակը ու միաբանից սենեակները բաւականին ցամաքեցան խոնաւութենէ:

Միմէօն Աթուղիկոսի այլ ամեն արարքը Աթոռապատկան զիւղերում, և հոգածութիւնքը նորա բոլոր կալուածքը սեպհականելու, գրած են աւանիկ առանձին առանձին զխտով իւր ջամբու մատենին մէջ. մենք Աթուղիկէ Եկեղեցւոյ այս ստորագրութեան մէջ այն ամենը միայն գրեցինք, ինչ որ թողուց գործք և արարք Եկեղեցւոյ և մենաստանի մէջ. որոց թէ թեթութիւնք էլ մնացել էին, այն ևս լրացուց Ղուկաս Աթուղիկոս: Եփսոս որ Միմէօն Աթուղիկոսից ետքն եկող կաթուղիկոսք ինչպէս և Ղուկաս՝ իւրեանց արարքը գրել չեն ջամբուի մէջն ի յիշատակ, թէ և յիշատակի արժանի գործք չունեցան Ղուկասի յաջորդները:

Ղուկաս յաջորդելով Միմէօնին, իւր նախորդի բարի գործքէն ի բարի նախանձ շարժելով, Եկեղեցւոյ և Մենաստանի միւս հնացած տեղերն էլ ինքը նորոգեց. Տաճարի որմնց շրջապատ չորս կարգ քարինքը ի ներքուստ աստիճանների վերէն փոխել տուաւ, որոնք ժամանակի հնութենէն մաշուած և ի տեղիս տեղիս աւերուած էին. որու շինութեան արձանագիրը գրուած է արտաքուստ Եւագ խորանի կիսաբողոքակ որմնց մէջ յարեւելից, 1784 թուին:

Եկեղեցւոյ արտաքին շրջապատ սալայատակը շինել տուաւ երկրորդ տարին. որու յիշատակագիրը գրուած է Տաճարի արեւմտեան դրան հիւսիսակողմը 1785 թուին:

Տաճարի մէջը, որու նկարները անշքացել էին արդէն՝ սպիտակացնել տուաւ, և նոր ի նորոյ զեղեցիկ ոսկեզօծ նկարներով ծաղկեց, ու խորհրդաւոր պատկերներով զարդարեց,

որոյ արձանագիրը Աթուղիկէի մէջ շրջապատ գրուած է Եստուածատուր Աթուղիկոսի յիշատակարանի ներքե ի 1786 թուին. նոյնպէս ևս կաթուղիկէի կամարի տակը եղած հիւսիսային կողմի առաջին և յետին դասու սիւները, որոնք խախտուած էին՝ նորոգել տուաւ և ոսկեզօծ ծաղկեց նկարիչ Յովնաթանի ձեռքով:

Եյս ամեն շինութեանց և նորոգութեանց հետ՝ մեծամեծ յիշատակներ ևս թողուց Ղուկաս Աթուղիկոս Մենաստանի մէջ, որոնք են.

Ներքին պարսպի արեւելեան հարաւային կողմը՝ ուր յառաջագոյն Մովսէս Աթուղիկոս փոնատան հարկաւորութեան համար համբարանոց էր շինել, նոր ամբար շինեց Ղուկաս կրկնայարկ և կամարակապ կոփածոյ քարով, փոնատան անկիւնէն մինչև հարաւային մեծ դուռը ջուղայեցի Խասէի իշխանի արդեամբք, 1785 թուականին:

Իսկ այս հարաւային դռնէն մինչև Աթուղիկոսարանի շինուածոց հարաւային ծայրը, ուր Ղազարապատի ներքին դուռն է, գրեթէ բովանդակ նորոգելով՝ շինեց ընդարձակ խոհանոց կամարայարկ. ուր որ յառաջ Եստուածատուր Աթուղիկոս շինել էր անտեսատունը, որու արձանագիրը նոյն որմին մէջ 1718 թուին. ամառուայ սեղանատունը նոր ի նորոյ յարդարեց երկու կարգ քարէ նստարանով, և ընդմէջ հին անտեսատան և սեղանոյն շինեց կամարայարկ դուռն հանդէպ Տաճարի հարաւային դրան. ընդ որ կմանն անտեսատունը, խոհանոցը ևն. և բոլոր այս շինութեանց վրայ կոփածոյ քարով է, բարձր շինքով նոյն հարաւային երկայնութեան վրայ կցելով արեւելեան հարաւային մասնում շինած ամբարի հետ՝ շինեց երեք մեծ ամբար ևս. այս դրան ձակասն է շինութեան արձանագիրը 1788 թուին ջուղայեցի Մարգար աղայի արդեամբք:

Չմեռուայ սեղանատունը ևս ընդարձակելով, արեւելեան կողմէն հինգ կամար յաւելցրուց առաջուայ շինուածքի վրայ ի 1790 Կեսարացի Յովհաննէս Ամիրայի ծախտով:

Այս վերնայարկ ամբարանոցի արևմտեան ծայրը, ուր երեք բաժին գմբեթատեղի էր մնացել թերի, Ղուկաս Վաթուղիկոսի օրէն, յետ նորա հաղիւ թէ Ղաւթի Վաթուղիկոս ի յիշատակ իւր հողոյն շինեց այս երեք վերնայարկ սենեակները իւր խռովյարոյց իշխանութեան միջոցին, երկուքը քարով կամարայարկ, և երրորդը ծածկեց փայտով, որով և Վաթուղիկոսարանի հարաւային ծայրը և ամբարի ծայրերը կցեց իրարու հետ. որոնք յետոյ Ափրեմ Վաթուղիկոսը յարգարեց զբրատուն, որպէս ի ներքոյ:

Միւնէօն Վաթուղիկոսի շինած Աթոռոյս դպրատունը երկու պարսպաց մէջն ի հիւսիսոյ, որ տեղւոյ գիծութեան պատճառաւ խախտուած էր և լքեալ, և աշակերտք փոխադրուած էին Տրդատայ դրան վերնայարկ սենեակները, Ափրեմ Վաթուղիկոս դպրատան այս նեղութիւնը տեսնելով, իւր իշխանութեան երրորդ տարին 1813, Աերսէս Վաթուղիկոսի վերահաստութեամբ՝ շինել տուաւ Աթոռոյս այժմեան բազմասենեակ վարժարանը Ակեղեցւոյ արևելեան կողմի շինութեանց վերայ Փիլիպոսի շինած Վաթուղիկոսարանի տեղը, որոյ շինութեան համար Աերսէս Վաթուղիկոսի պատրաստած արձանագրերը իւր համառօտ գործոց հետ ապել տուած ենք ի Չմիւռնիա յամին 1844:

Ափրեմ Վաթուղիկոսը ևս Ակեղեցւոյ տանիքը բոլոր նորոգել տուաւ. ուր Պարսից պահապան զօրքը Ռուսաց հետ պատերազմի ժամանակ 1804 թուին ի տեղիս տեղիս կրակ վառելով, այրուել ու փշուռել էին քարերը. ուստի և անձրեքը կիճատէր կամարները և առաստաղը:

Սա այնպէս ժամանակ նստաւ Վաթուղիկոս, երբ Աթոռն Աջմիածին Ղաւթի և Ղանիէլի խռովութեանց երեսէն պարտքի տակ ընկած՝ միաբանք և երկրի բնակիչք թէ քաղաքական և թէ այս ներքին խռովութենէն ցիր ու ցան եղած՝ ժողովուրդն ի Ղրաստան գաղթած, միաբանքը ի Տփլիս տարազիր եղած կնստէին, երբ այս երկու գործոց յիշատակը թողուց ա-

ռաքինի Հայրապետը, և 1821 թուին Արևանայ խանից երկիւղէն՝ փախաւ ի Ղրաստան:

Յովհաննէս Վարբեցի Վաթուղիկոսը նստաւ Ափրեմի տեղ՝ Հայաստանի ազատութեան ժամանակ ի Պարսից լծոյն. և միայն Մինոզի սենեակները շինել տուաւ իւր իշխանութեան նոր ժամանակին՝ մեծամեծ լուսամուտներով և սիւնազարդ գաւթով՝ ներսի ասացեալ Ղաղարապատի և Միւնէօն Վաթուղիկոսի շինած ամառուայ վեհարանի տեղն ի հարաւոյ, որոց շինութիւնքն արդէն քայքայուած էին, որոց հիւսիսային սենեակներն մէջ ղետեղեց տպարանը մինչև 1837 թիւ, երբ այն տեղից ևս փոխադրուեց տպարանը հարաւային մեծ խոհանոցը՝ Աիկողայոս Վայսեր գալստեան ժամանակ: — Այս արարքը միայն թողուց Յովհաննէս Վաթուղիկոս. և յետ այսորիկ ոչինչ վասն զի ժամանակն այնպէս էր փոխուել, որ էլ չէր նկատում ղէպ ի իւր նախորդաց շինարարութիւնք:

Վայսերական կարգադրութեան համեմատ Աջմիածնայ Միւնոզը բացուելէն ետքը, երբ որ առաջին Վաթուղիկոսը նրստաւ Աերսէս Հինգերորդ Աշտարակցի, իւր օժման առաջին իսկ տարում 1846, սկսաւ լծակի շինութիւնը՝ Միւնէօն Վաթուղիկոսի շինած թղթաշինութեան համար փոքրիկ լծակի տեղը Ղաղարապատի դրան հանդէպ ի հարաւ, որոյ կոփածոյ քարինքը փակել է տուած եղել իւր նախորդը:

Այս նոր և ընդարձակ երկար ու քառակուսի լծակը, որ շինեց բոլոր կոփածոյ քարով՝ վեց կանգուն խորութեամբ, երկու հարիւր քայլ յերկայնութիւն և իննսուս ի լայնութիւն, շրջապատ աստիճանաւ ղէպ ի ներքս, հաղիւ թէ չորս տարում լրացեալ էր մեծազումար ծախսով, զառաջինն աւելի խոր չլինելու պատճառաւ՝ ջուրը չպահեց. ուստի և կրկին ծախսով քակեց, խորացրուց մինչև ինն կանգուն (երեք սաժէն), և աստիճանները վերցնելով, նոր և հաստատուն շինեց մէկ աստիճան միայն թողելով որմնոց բարձրութեան մէջ տեղը՝ ամառուայ ջրոյ պակասութեան ժամանակ — թէ անտառը ոռո-

գելու, զոր լծակի ներքև անկեց, և թէ միաբանից ու եկաւոց
զբոսանաց համար:

Ղճակի այս շինութեան հետ երկրորդ տարին՝ այն է 1847
գարնան՝ սկիզբն արաւ և շինութեան ընդարձակ և մեծակառոյց
գոմանոցին Աթոռոյ արևելեան հարաւային կողմը պարսպէն
դուրս՝ անտեսատան ասացեալ մեծ պարտիզի տեղը, որ Ա.
Գայիանեայ Ղանից արևելեան կողմն էր. և լծակի շինութեան
հետ աւարտեց քառակուսի ընդարձակ շինուածովք գոմոց,
մարագաց, խոտատեղեղն, անտեսատան և մառանի շինուած-
քը երկու մեծամեծ դռներով քառաբաժին շինութեանց մէ-
ջը՝ մին արևմտից կրկնայարկ կոփածու քարով. որոյ երկու
կողմն են անտեսատունն, մառանն և վերակացու ի բնակարանն.
և միւսն՝ յարևմտից, ընդ որ անասունքն կելանեն ի դաշտ, ո-
րոյ վերնայարկն է ամառուայ բնակարան արմտեաց կասելու ժա-
մանակ:

Այս շինութեանց հետ սկսաւ և մեծագործ անտառը անկել
տալու լծակի հարաւային կողմի ընդարձակ դաշտում, երեք
սառնայ հողի երկայնութեամբ և երեք բաժին լայնութեամբ.
և լցրուց պողատու թթենի և վայրի ծառերով թէ շինու-
թեան և թէ վառելու համար. որոյ և ներքի երկու կարգ բա-
ժինը՝ Ներսիսի վախճանէն ետքը Աթոռոյ կառավարիչք անկել
առին:

Անտառի թթի ծառերը հասնելէն ետքը, շերամի գործարան
ևս շինել սուաւ Ներսէս Սիմէօնի թղթաշինութենէն մնա-
ցած մէկ սենեկի մէջ՝ ուստի արհեստաւորաց ձեռքով. իւր վեր-
ջին տարիները շինեց յաթոռում և շաքարի գործարան, բայց
մնաց թերի:

Աթոռոյ պարսպումն եղած շուկայն, որ վաղուց արդէն հնա-
ցած էր և խարխալեալ, Մատթէոս Աթոռուղիկոսի օրով քա-
կեցին բոլորովն՝ մենաստանը յամէն կուսէ աղտեղութենէ
մաքրելու, մանաւանդ որ Ղանքի մտից վրայ լինելով այս
խառնիխուռն կրպակները, ընդ որ մեծամեծ անձինք կ'յաճա-

խէին յԱթոռս, բաւական անվայելութիւն կը պատճառէր
Ղանքին. ուստի պարսպէն դուրս հիւսիսային արևմտեան
կողմը Ղաղարշապատ գիւղի հանդէպ, նոր ի նորոյ շինեցին
ընդարձակ և քառակուսի շուկայն՝ չորս մեծամեծ դրամք կո-
փածոյ քարով, հարիւր երեսուն կրպակով. յառաջները շըր-
ջապատ զարդարեցին կամարայարկ սիւներով՝ թրծած աղեւ-
սով. որոց և որմը արտաքուստ եղած է նոյն իսկ շուկային՝
պարիսպ քառակուսի:

Գէորդ Ղեհ. Աթոռուղիկոս՝ որ այժմ կվարէ իշխանութիւ-
նը, յաջորդելով հայրապետական Աթոռը, յամին 1867, նա-
խորդ Աթոռուղիկոսաց մեծագործութեան հողով վառուեց,
որոց արարքը և գործք տեսնելով ի Աթոռուղիկէ Նկեղեցին,
և նոցա երկար ժամանակի ընդհատութիւնը, երբ նոյն իսկ տա-
ճարի մէջի վայելչութիւնը իւր առաջին անշքութեանն էր հա-
սել, միաքը դրաւ Աթոռս ընդհանրապէս վայելչացնելով հան-
դերձ, նախորդ Աթոռուղիկոսացն Սիմէօնի, Ղուկասու և շն. մե-
ծագործութեանց հետեւել, և մշտնջենաւոր արարք թողուլ ի
Սուրբ Աթոռուղիկէս:

Ուստի ի Ռուսաստան ճանապարհորդած ժամանակ նոյն
թուականին, երբ որ քաջալերութիւն ևս լսեց ազգիս յառա-
ջաւորներէ, և եկեղեցական տեսչութենէն գտաւ օժանդակու-
թիւն, դառնալով յԱթոռս՝ երկրորդ տարին, 1868, սկսաւ շի-
նել Աթոռուղիկէ Նկեղեցոյ Տաճարին կից արևելեան լայնու-
թեան հաւասար՝ երեք նորակառոյց խորանները միանգամայն,
պահելով արտաքուստ Նկեղեցոյ խաչաձեւութիւնը. որու ա-
րևելեան թեք կկացուցանէր Աւագ խորանի արտաքին կիսա-
բոլորակ շէնքը՝ երեքն ևս կոփածոյ քարով, կամարայարկ և
գմբէթայարգ, մեծամեծ լուսամուկներով, որոց միջինն ևս կի-
սաբոլորակ, որպէս ասացի՝ Նկեղեցոյ խաչաձեւութիւնը պա-
հելու համար արտաքուստ: Այս կիսաբոլորակի մէջն է դրուած

մարմարոնեայ քարով այս նոր շինութեանց արձանադիրը, յա-
մի 1869*):

Տաճարի հարաւային խորանի դռնէն կամսնն երկու խորանը
ևս մէջէմէջ դռներով:

Հիւսիսային և արևելեան կողմի խորանները յարդարեց պա-
հարան եկեղեցական բոլոր թանկագին զարդուց և մասանց սրբ-
բոց՝ իրրև թանգարան հնութեանց՝ զեղեցիկ դարակներով .
որոց յառաջնում զետեղեց զգեստք, արծաթեղէն սպասք և
հնութիւնք. երկրորդի մէջ բոլոր սրբութիւնք. իսկ հարաւա-
յին խորանը օրհնելով անուամբ սրբոյն Գեորգայ զօրավարի,
մեծամեծ դարակներով զարդարեց՝ առ ձեռն գործադրելի սպա-
սուց համար պահարան:

Այս երեք խորանաց կիսագմբէթներու գլուխը ոսկեզօծ մեծ
խաչերով զարդարեց, և կապարով ծածկեց:

Նկեղեցւոյ մէջ հին խորանների դռները բարձրացրուց և
կամարակապ բարաւորեց. առաջին դասերը որպէս և ատեանը
Աստուածածնի սեղանոյ յառաջ՝ թափուածու և ծաղկաձև
երկաթի վանդակներով պատեց. Նջման տեղի սեղանոյ ատեանը
ևս արձակ լինելու համար հանդիսաւոր օրերում Նկեղեցա-
կան ուխտը թափօր կանգնելու՝ Նղիազար Աթուղիկոսի
դրած երկու ստուար քարերը վերցնել տուաւ:

Իսկ Նկեղեցին զարդարեց ջահաձև ապակեայ գեղեցիկ կան-
թեղներով, որպէս առաջի դասը, նոյնպէս և Նջման տեղոյ
Աթուղիկէի շրջապատը. ըստ որոյ և Նկեղեցւոյ միջին վայել-

(*) Այս խորանների շինութեան մեծ և առաջին պատճառն էր Տա-
ճարի միջի կողմնական խորանների փոքրութիւն և անձկութիւնն, որոնք
իրենց մթութեամբ և միակ անձուկ լուսամուտներով անվայելութիւն
կրեւելին այսպիսի Աթուռանիստ Մայր Եկեղեցւոյ վայելչութեան, որոց մե-
ջէն օր չխաղաղով, եկեղեցական զարդք ու թանկագին զգեստները փառ-
թեան կենթարկէին, մանաւանդ հարաւայինը, որոյ մէջ խառն ի խառն
և իրարու վրայ կրորուէին զգեստք՝ արծաթեղինաց հետ տեղոյ անձկու-
թենէն ստիպուելով:

չութիւնը համակերպելու՝ ըստ մեծ վայելչութեան անուանն,
Աւագ խորանի և սրբոյն Ստեփաննոսի և սուրբ Յովհաննու
սեղանների համար թանկագին վարագոյրներ բերել տուաւ, —
նուէրք Տփլիսեցի բարեպաշտից. — կարմիր մախուր աւագ սե-
ղանին, և դեղին ծաղկեայ աթլաս երկու սեղաններին:

Տաճարի այս շինութեանց հետ Աթուղիկոսարանը ևս զար-
դարեց. Ա Ն հափառ Հայրապետը վայելուչ շէնքերով. Աա-
թուղիկոսարանի մտից դուռը՝ որ իւր նեղ և անձուկ փոքրկու-
թեամբ անվայել էր Աթուղիկոսական տան, փակեց զայն, և
նորանից ինն կանգուն դէպ ի հիւսիս Աթուղիկոսարանի ներք-
նայարկը բանալով, սենեկաց միջոցը կտրեց և մեծ ու կամա-
բայարկ դուռն կանգնեց սրբատաշ քարով. որոյ ներքին կէքը
դէպ ի վեհարան՝ երկու կողմից քարէ սանդուղներով բարձրա-
ցան. և այս դրան ներսի կամարայարկի վրայ՝ տախտակամած
և դեղագործեալ նոր դուռն կանգնեց դէպ ի Ա Ն հարան շըր-
ջափակ ապակի լուսամուտներով, գրեթէ Աթուղիկոսարանի
կիսաբաժնի մէջ, այն տեղ՝ ուր Յովհաննէս Աթուղիկոսն ևս
դուռն էր թողել, բայց Ներսէս Աթուղիկոս փակեց:

Իսկ զբառան մուտքը՝ որ բոլորովին անյարմար էր Աթուռոյս
մեծվայելչութեան, և տանեաց ճանապարհով Ա Ն հարանի
միջով կերանէին ի վեր այցելուք, գեղեցիկ ևս յարդարել տուաւ:

Գրատան դուռը՝ որ կբացուէր արեւմտից Գանձարանի կարգն
եղած ներքնայարկ սենեակների տանեաց վրայ, արեւմտեան լայ-
նութեան հաւասար շինել տուաւ տախտակամած մեծ սրահ
զբառան դուռը մէջ առնելով. զարդարեց նստարանօք և յար-
դարեց զայն ընթերցարան միարանից. որոյ շէնքը կցելով ի հա-
րաւոյ Ա Ն հարանի հետ, ներքուստ մինչ ի վեր կանգնեց սան-
դուլք, ճախարակաւոր և դրան առաջի պատշգամբ՝ գոյնզգոյն
ներկով դեղագործած՝ դրան բարձրութեանը հաւասար մեծ
մեծ լուսամուտներով զարդարեց:

Ղազարապատ ասացեալ հիւրանոցը, որ խախտացած էր
վազուց, բոլորը նորոգել տուաւ և շրջապատ տախտակամած

թան. եր. 287). միայն յետագայ պատմիչք կաւանդեն տաճարի շինութիւնը ի սուրբ Լուսաւորչէն: Ինչպէս յառաջ կը բերենք:

Լուսաւորչու շինած սրբոյն Հռիփսիմեայ տաճարը Շապհոյ զօրքն կործանեց 380 փրկչական թուին. զոր ապա տասն և հինգ տարիէն ետքը 395, սուրբն Սահակ Պարթե նորոգեց, և յանգէտս բանալով սրբոց տապանատեղին, տեսաւ սուրբ Լուսաւորչի կնիքը սուրբ կուսի տապանի վրայ. յորմէ իւր փափաքն առնելով, առանց բանալոյ արկղն, ինքն ևս կնքեց:

Եյս երկրորդ շինութեան վրայ երբ որ անցել էր արդէն երկու հարիւր քսան երեք տարի, Առիտաս Աթուղիկոս՝ որ նախ Փակակալ էր՝ Հռիփսիմեայ վանից, ինչպէս պատմիչք կվկայեն, իւր Աթուղիկոսութեան իսկ առաջին տարում 618 թուին՝ Սահակ Հայրապետի ժամանակէն շինուած ցած ու մթին շէնուածքը քակելով, պայծառ և վայելուչ ևս շինեց Հռիփսիմեայ կուսի Եկեղեցին կոխածոյ քարով, լայնանիստ կաթուղիկէիւ՝ շրջապատ պատշգամով իննըբուստ. և արաքուստ շերջանակը և լուսամտաց կիսաբոլորակ կամարները բոլոր փորուածոյ զրուարներով, և տանեաց վրայ Աթուղիկէի չորս կողմը չորս բոլորակ սենեակներ, որոյ դուռը կբացուի պատշգամի մէջէն:

Առիտաս Աթուղիկոսի այս շինութեան համար կվկայէ նորա ժամանակակից Սերիոս Եպիսկոպոս պատմիչ նոյն եօթններրորդ դարում, այսպէս:

«Յամի ԻՐ. Թագաւորութեան Ապրումէզ Կոստրովու քակեաց Աթուղիկոսն Առիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի Աղարշապատ քաղաքի. զի կարի ցած և մթին էր շինուածըն. զոր շինեալ էր սրբոյն Սահակայ Հայրապետի Հայոց Աթուղիկոսի որդւոյն սրբոյն Երեսիսի, »:

Եյս շինութեան ժամանակ ևս սուրբ Աուսին դադաղը հանելով Առիտաս, և չհամարձակելով բանալ, որու վրայ տեսաւ Լուսաւորչի և մեծին Սահակայ կնիքը, ինքն ևս կնքեց. և այն-

պէս բացօթեայ թող տալով դադաղը յուխտ և ի համբոյր ժողովրդոց, Եկեղեցւոյ շինութիւնը լաւ ցամաքելէն ետքը՝ արկղը ամփոփեց վերստին իւր կայանին մէջ:

Առիտաս Աթուղիկոսի Հռիփսիմեայ վանքի այս շինութիւնը կյիշատակեն յետագայ պատմիչք ևս՝ ինչպէս Յովհաննէս Աթուղիկոս յիններրորդ դարում. Ստեփաննոս Ասողիկ տասներորդին մէջ. բայց Առիտասայ ժամանակակից պատմագրի վկայութիւնը բաւական համարեցինք վասն հաստատութեան միայն յառաջ բերել, մեր ստորագրութիւնը աւելորդ տեղը չե երկարացնելու համար: Միայն յիշեալ Հայրապետի շինութեան արձանագիրը աստ կօրինակենք, որ կայ յիշեալ Եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան կամարէն վեր որմի մէջ, ըստ այսմ:

«Այս Առիտաս եկեղեցապահ սրբոյ Հռիփսիմէի, կարգեցայ յԱթու սրբոյն Գրիգորի, և շինեցի զտաճար սրբոց վկայիցս Քրիստոսի, »:

Հռիփսիմեայ վանքի այս շինութիւնը Առիտաս Աթուղիկոսէն՝ յընթացս տասն դարուց՝ 618—1653՝ ժամանակի աշխարհքի բռնութեանց դէմ գրեթէ մաքառելով և անհնարին փոփոխութիւններ կրելով՝ կէս մի ամայութեամբ՝ կէս մի աւերանքով, անցուցել էր արդէն այդ դարաւոր ժամանակները. երբ որ Պարսից և Օսմանցւոց փոխադարձ պատերազմաց երեսէն փոքր մի խաղաղութիւն գտնելով Հայաստան՝ Ազգիս Աթուղիկոսունք վերստին սկսան նորոգել Աղարշապատայ կաթուղիկէն՝ և վերստին տարազիր ու հալածուած հոգևոր միաբանութիւնը ժողովել այդ Աստուածահաճոյ պատսպարանների մէջ, ի գութ շարժեցաւ Փիլիպպոս Աթուղիկոսը Աթուղիկոսական տան շինութեանց հետ՝ և Հռիփսիմեայ վանքի բոլոր աւերանքը շինել, և եկեղեցւոյ քայքայեալ որմերը, տանիքը և այլն ամենայն սրբատաշ քարով նորոգել. որոնք գրեթէ բոլորն ի հիմանց նոր ի նորոյ շինեց միաբանք կարգելով անդ, ի 1653 թուին. որ յառաջ անմարդարնակ և

ամայի էր. որոյ և արձանագիրն Առիտաս Աթուղիկոսի արձա- նագրի ներքե կտեսնուի ըստ այսմ :

« Ի Թուին ՌՆՂԻ (1653) Վրիտտոսի ծառայ Փիլիպպոս Աթուղիկոս ամենայն Հայոց վերստին նորոգեցի զեկեղեցիս սրբոց կուսանացն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ, » :

Եղիազար Աթուղիկոսն ևս՝ որ շատ եկեղեցիք շինեց, որոց համար Սիմէոն Աթուղիկոս կվկայէ, Հռիփսիմէի վանքի մէջն ևս բաւական նորոգութիւններ արաւ :

Սիմէոն Աթուղիկոսի շինութեանց ժամանակ ի Աթուղի- կէն, նորա սպասաւոր Մկրտիչ եպիսկոպոս իւր արդեամբք և ի յիշատակ Հռիփսիմեայ վանաց քառակուսի պարիսպը շինեց չորս բրգով, հիւսիսային կողմը կանգնելով կամարակապ մեծ դռան. որու արձանագիրն դրուած է դրան կամարի մէջ, ի ՌՄԻԵ, 1776 Թուին :

Իսկ 1790 Թուականին՝ Գուկաս Աթուղիկոսն Փիլիպպոսի շինած Եկեղեցւոյ փոքրիկ գաւթի վրայ կառուցանել տուաւ վայելուչ Աթուղիկէ սրբատաշ քարով չորս սեան վրայ, Ջուղայեցի Խաչիկ իշխանի արդեամբք, որ կրնակէր Հնդկաս- տանի Ապկաթայ քաղաքը. և սորա շինութեան արձանագիրն է զանգակատան մէջ՝ դրան հիւսիսային կողմը, նոյն Թուակա- նում :

Տաճարի շէնքը դրսի կողմէն քառակուսի է՝ բայց ներքուստ բոլորշի. ըստ որում որմասիւնները հիւսիս և հարաւային որմե- բէն յառաջ դառով՝ բոլորշի ձև են կացուցել ներքուստ՝ որոց վրայ է լայնանիստ Աթուղիկէն. ճապաղած արտաքուստ տա- նեաց վրայ, միջե կողմը ունի Աթուղիկէն շրջապատ պատշ- զամբ. որոց մէջ կրացուի Աթուղիկէի չորս կողմը շինած տա- նեաց վրայ բրգաձև սենեկաց դռները, որով և չորս լուսամուտ միայն ունի լայնանիստ Աթուղիկէն :

Ունի մի սեղան պատարագի և չորս խորան առաջին և յետին դասերի կողմնական անկիւններում, և այն արժանայիշատակ Աթուղիկոսից գերեզմանները կան տաճարի մէջ, որոնք սկը-

սած Առիտաս Աթուղիկոսէն՝ նորոգել են Հռիփսիմէի վան- քը կամ շինութիւններ արել. բեմի առաջին Առիտաս Ա- թուղիկոսի տապանն է. որոյ տապանաքարն հաւասար է սա- լայատակի հետ, որ ի սկզբանն այնպէս վայելուչ կոփածոյ քա- ըով կանգնեց այս տաճարը եօթներորդ դարու ճարտարու- թեամբ :

Փիլիպպոս Աթուղիկոսի դամբարանը աջակողմեան դասի հիւսիսակողմն է բարձր տապանաքարով, որ տաճարի վերջին վայելչացնողն է և շէնացնողը դարաւոր ամայութիւնէ :

Իսկ արեւմտեան դրան առաջին արտաքուստ զանգակատան ներքե երկուց Աթուղիկոսաց դամբարանները կան՝ Աարապետ և Աստուածատուր Աթուղիկոսաց : Պարսպի միջին ևս կան քանի մի շերիմներ. որոց մէջ նշանաւորն է Ահհացի Ստեփաննոս վարդապետինն, որ երեւելի է իւր պատկերահանութեամբ և դրաւոր վաստակովք :

Սիմէոն Աթուղիկոսի օրէն սկսեալ, երբ որ պարիսպը շե- նուեց, բովանդակ Պարսից իշխանութեան ժամանակ շարու- նակ վանահայր կնստէր Հռիփսիմէի վանքը, օրական հաց և կե- ըակուր կտանէին Աթուէս. Պարսից վերջին բռնաւորութեանց երեսէն ստիպուած ժողովուրդը շատ տեղերէ իրենց որդիքը ա- պահովելով՝ յԱջմիածին իբրև տեղի ապաւինի՝ կային ի հո- գեօրականութիւն. մինչև վաթսուն աշակերտք Աթուոյ կա- ռավարիչք կպատսպարէին Հռիփսիմէի վանքի մէջ՝ նոցա սը- նունգ և հանդերձը հոգալով յԱթուոյ :

Գ. Եկեղեցի սրբոյն Գայիանեայ.

Գայիանեայ, սրբոյ կուսի վկայարանը, զոր շինեցին սուրբ Աուսաւորիչն մեր Գրիգոր և Տրդատ՝ էր Աղարշապատ քա- ղաքի հարաւային կողմը արտաքոյ հարաւային դրանն, սրբոյ կուսի նահատակութեան իսկ տեղը, որոյ վերայ տեսաւ Ս. Գը- ըիգոր երեք լուսեղէն խարխիսներէն մէկը. ուր և ամփոփեցին

սուրբ նահատակի մարմինը և նորա հետ եղած երկու ընկերացըն յ301 թուականին Վրիստոսի: Այս շինութիւնը ևս թէ ի՞նչ ձև էր՝ որպէս և Հռիփսիմեայ վանքի առաջին շինութիւնն ի Առևաւորէն, Ագաթանգեղոս ժամանակակից պատմին յայտնի չի գրել. ուստի եկեղեցեաց յետագայ ժամանակի շինութիւններէն կհասկացուի որ Առևաւորչի և Տրդատայ շինածները՝ մատուռներն են վկայարան նոցա մարմնոյ հանգրստեան՝ և ոչ հոյակապ եկեղեցիք:

Մինչև եօթներորդ դարը սրբոյն Վայխանեայ վկայարանը ևս յամայութեան մէջ էր Հռիփսիմեայ վանքի հետ. ուստի և Կոմիտաս Աթուղիկոսէն ետքը, որ Հռիփսիմեայ եկեղեցին շինեց, 618 փրկչական թուին, Եզր Աթուղիկոս 630 թուին սրբոյն Վայխանեայ վկայարանի նսեմ և մթին շէնքը քակելով, շինեց ընդարձակ և հոյակապ կոփածոյ քարով՝ վայելուչ Աթուղիկէիւ, և ինչպէս կերևի, արտաքուստ պարսպելով զայն պատրաստեց տեղի բնակութեան հոգեոր պաշտօնէից իսպասաւորութիւն աստուածային խորանին ըստ վկայութեան Յովհաննէս Տրդ Աթուղիկոսի՝ ըստ այսմ:

«Իսկ ապա Հայրապետն Եզր զվկայարան սրբոյն Վայխանեայ՝ զոր երբեմն խրթին և մթին էր շինեալ, քակեալ զայն, ևս ընդարձակագոյն և պայծառագոյն զնա շինեաց կոփածոյ քարամբք և կրով ձուլելով, և արտաքուստ յարդարէր կայանս բնակութեան քահանայական դասուց ի պաշտօն աստուածաշին խորանին,»:

Սորանից ետքը Վայխանէի վանքը ևս մնաց անխնամ և ամայի մինչև պարսից երեսէն երկրի խաղաղանալը. երբ որ Փիլիպոս Աթուղիկոս Հռիփսիմեայ վանքի նորոգութենէն յառաջ՝ 1652 թուին նորոգեց Վայխանեայ տաճարը զրեթէ բոլորովին, և Աթուղիկէն բովանդակ, ըստ որում բոլորովին քայքայուած էր տանիքը, և կաթուղիկէն խոնարհած, միայն չորս որմունքն և չորս սիւները կանգուն կմնային, և այն՝ տեղ տեղ ծակոտուած և խրամատեալ. զորոնք Փիլիպոս Աթուղիկոս

ղեկոս մեծ ջանքով և մեծ ծախսով նորոգեց կոփածոյ քարով ի հիմանց մինչև գմբէթը. որոյ վերայ և հաստատեց նշան տէրունական խաչին, ինչպէս Առաքել պատմագիրն կվկայէ:

«Բայց սրբոյն Վայխանեայ կուսի տաճարն առաւել աւերեալ էր. զի տանիքն բովանդակ իջեալ էր. միայն շուրջանակի որմունքն և չորեք սիւնքն կային կանգուն, զլուխն ի բաց, և յատակ որմոցն աստ և անդ ծակոտեալ և խրամատեալ. որոց արար նորոգման սկիզբն Աթուղիկոսն տէր Փիլիպոս մեծաիղձ կարօտիւ և ջանիւ. և զբազում գանձս ծախելով, նորոգեաց գեղեցկաշէն ի հիմանց մինչև ցգազաթ գմբէթին, յորոյ վերայ կառուցին զնշան տէրունական խաչին,»:

Փիլիպոս Աթուղիկոսի արած այս նորոգութիւնն սուրբ Վայխանեայ վանից՝ եղև Փրկչական 1652 թուին, և Հայոց ՌՂՆ. որում զործավար և վերակացու կարգած էր Յովհաննէս արեղայ ոմն, զործունեայ և արդիւնաւոր մարդ. որ Առաքել պատմագրի վկայութեան նայելով, տարակուսելով թէ սուրբ կուսի նշխարքը անդ է թէ ոչ, որովհետև մատուռը բոլորովին աւերուած էր, բեմի հետ՝ որոյ վերայ շինած էր, առանձին ժամանակ կբանայ սուրբ կուսին գերեզմանը, և հաստատութեան համար մասն մի ի նշխարացն առնելով, վերստին կամբարացնէ զտեղին. այլ մեք ըստ որում սրբոց կուսանաց պատմութիւնը չենք գրում, այս պատճառաւ ինչպէս սրբուհոյն Հռիփսիմեայ նշխարաց, նոյնպէս և սրբոյն Վայխանեայ՝ կթողունք ի բաց, որ արտաքոյ են եկեղեցեաց պատմական ստորագրութիւնէն:

Երեսուն տարի Փիլիպոսէն ետքը Եզրեալար Աթուղիկոս դառնալով յԱջմիածին, Աթուղի մէջ արած մեծամեծ շինութեանց հետ՝ սուրբ Վայխանեայ վանքին շինեց վայելուչ գաւիթ՝ կից Եկեղեցւոյն արևմտից. երկու կողմից ևս երկայնեալ քան տաճարի լայնութիւնը. և այս երկայնութեան հիւսիսաշին և հարաւային կողմերում յարդարեց փոքրիկ սեղաններ սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի անուամբ, փոքրիկ զանգակատնե-

րով. քառակուսի պարսպով պատսպարեց վանքը. և հոգևորականաց բնակութեանց համար՝ կանգնեց հարկաւոր շինութիւնք և հաստատեց միաբանութիւն անդ, ինչպէս գրուած է արձանագրի միջ՝ որ տաճարի արեւմտեան դրան ճակատի վրայ ի ներքոյ նորաշէն գաւթին:

Այն ժամանակէն սկսեալ շարունակ կ'ստէր վանահայր Պապիանեայ վանքու՛մ. և ինչպէս որ գրեցինք Հռիփսիմեայ վանքի համար, նոյնպէս և Պայիանէի վանահայր Պարսից ժամանակին Աթոռէն կտանէին հաւասար օրական հաց և տարեկան հանդերձ, ըստ որում ուրիշ միջոց չունէին կառավարութեան:

Պատերազմէն ետքը՝ որոշեցաւ այս երեք վանքերի համար ևս վարելահող և տրուեցաւ նոցա յԱթոռոյս՝ լծկան և կթի անասունք: Այս միջոցիս ևս Տփլեցի ոմն Պողի անուն՝ որ երկար ժամանակ յԱթոռս կ'ծառայէր, յիշատակ թողուց Պայիանէի վանքին մէկ մեծադիր այգի, զոր իւր արդեամբքը շինեց, և իւր ծախսովը հասոյց ի պտղատուութիւն:

Եկեղեցին է երկար քառանկիւնի, բարձր՝ հոյակապ կաթողիկէիւ չորս սեան վերայ. ունի երեք դուռն և մեծամեծ լուսամուտներ. տաճարի հիւսիսային դուռը և քանի մի կողմնական լուսամուտներ փակուած էին յառաջագոյն, և արտաքուստ ի տեղիս տեղիս խախտուած որմունքը:

Երկայ ժամանակուան Տփլիսեցի Աղիա Բաստամեանց ուսուցմանկան երիտասարդը, Ազգարեանց ձեմարանի աշակերտութենէն Մոսկուայի կայսերական Համալսարանում իրաւաբանական գիտութեան ուսումն աւարտելով (կանդիտատ կոչումով) եկաւ սուրբ Աթոռս Եջմիածին, ուր յարատեւելով մերձ երկու տարի, ապա ըստ իւր ցանկութեան և բարեհաճութեամբ Ա. Ե. հասփառ Աթոռղիկոսի ձեռնադրուելով Միաբան Ս. Պայիանեայ վանից, կոչեցաւ Ա. ահան վարդապետ, և կարգուելով յիշեալ վանքին վանահայր 1872 թուականին, բոլոր եկեղեցին ներքուստ և արտաքուստ վայելչապէս զարդա-

րեց իրեն տարեկան նշանակած սննդադրամովն և նուիրատուութեամբ ժողովրդոց՝ որմոց խախտուածները նորոգեց. հիւսիսային գուռը և փակած լուսամուտները բանալով, բոլորը ևս մեծացրուց ի պայծառութիւն տաճարին:

Իսկ Եկեղեցւոյ արեւմտեան ճակատը փակող հին սենեակները քակեց, որք հիւսիսից հարաւ երկարացած իբրև ներքին պարիսպ կ'ձևանային և գաւթի տեսքը կ'փակէին արտաքուստ, տաճարի արեւմտեան դրան հանդէպ, ուղղաձիգ և լայն ճանապարհ բանալով, պարսպի մեծ դուռը դիմացէ դիմաց կանգնեց նոր ի նորոյ կամարայարկ, որ յառաջ փոքր ինչ վեր էր դէպ ի հիւսիս:

Հին սենեակների հարաւային ծայրն եղած ներքնատան վերայ շինեց նոր և դեղեցիկ սենեակներ բնակութեան համար մեծ լուսամուտներով և արձակ պատշգամբ կանգնելով յարևելեց, ընդ որ դրան մուտքն է, սենեկաց մէջ պատրաստելով և փոքրիկ դպրոց, ուր կուսանին Հայերէն և Ռուսաց լեզու ըստ մեծի մասին Ա. ազարչապատուոմն եղած քաղաքական ատենից մէջ ծառայողաց որդիք:

Հիւսիսային բաժնում ևս կառուցել է արդէն նոր սենեակների հանդէպ երկու երես մեծադիր շինուածք չև ևս ծածկուած, որոց մէջ պէտք է լինին վանքի այլ հարկաւորութեանց համար զանազան սենեակներ և տպագրատուն. որոյ համար բերած է Ա. ահան վարդապետ մի հատ տպագրութեան մամուլ. որով կտպագրէ արդէն Պարոց Ամսագիրը. որում կըմաղթեմք յԱստուծոյ և ևս արիութիւն և յաջողութիւն՝ որ ուրիշ վանօրէից և վանահայր օրինակ կ'լինի թէ տպարանի հաստատութեամբ, և թէ ամենայն շինութեամբ և բարեվայելչութեամբ պայծառացնելով զսուրբ Պայիանեայ վանք շնորհիւ Ա. Ե. հասփառ Հայրապետին մերոյ:

Պ. Շողակաթ անուանեալ Եկեղեցի փխար կոստի. 1).

Արքայն Գրիգորի և Տրդատայ շինած վկայարանների մին ևս էր «Ի տեղուջ Հնձանին», ուր սուրբ կուսանացն Հռիփսիմեանց օթեանքն էին, և ըստ տեսլեանն՝ երեք լուսեղէն խարսխաց մին անդ իջած, Ազաթանգեղոսի վկայութեամբն ըստ այսմ:

«Եւ նայեցայ և տեսանեմ այլ խարխիսս երիս, մի ի տեղուջ ուր վկայեաց սուրբն Գայիանէ երկու ընկերօքն. և մի ի տեղուջն, ուր վկայեաց սուրբն Հռիփսիմէ երեսուն երկու ընկերօքն, և մի՛ ի տեղուջ Հնձանին», (եր. 272.) որոց տեղը վկայարան կանգնելու համար ևս՝ կգրէ այսպէս. «Վանգնեալ երիս վկայարանս մի ի հիւսիսոյ արեւելից կողմանէ քաղաքին, ուր վկայեաց սանականն Հռիփսիմէ երեսուն երկու ընկերօքն. և զմիւսն շինեցին ի հարաւակողմն կուսէ անտի, ուր վկայեաց սուրբն Գայիանէ նորուն սնուցիչ երկու ընկերօք. և միւսն մօտ ի Հնձանն ի մէջ այգւոյն, ուր էին վանք նոցա», (Նր. 279:)

Եւ այս երրորդ վկայարանը կանգնեցաւ մենաւոր կուսի 2) սպանման տեղը «մօտ ի Հնձանն», որ իւր հիւանդութիւնը իւր նահատակութեան աղօթից մէջը ցոյց կտայ ըստ Ազաթանգեղոսի. «Գոհանամ զքէն Տէր բարերար, զե և զես ոչ զըկեցեր, զե և ես հիւանդ էի, և ոչ կարացի ընթանալ և ըզհետ ընկերացս ժամանել», (Նր. 69:)

(1) Շողակաթ կանուանէր ըստ յառաջ բերելոյ և Յովհ. Եպիսկոպոսի Շահնաթունեան՝ Վաթուղիկէ Եկեղեցին Վաղարշապատայ. իսկ մենաւոր կուսի վկայարանը նախ քան այժմեան հոյակապ Եկեղեցւոյ շինութիւնքը՝ ինչպէս կերևի յառաջ բերած Արձանագրէն՝ Հնձանեաց մատուռն կը կոչուէր. ուստի Եկեղեցւոյ շինութեանէն ետքը՝ կերևի սովորութիւն եղած Շողակաթ անունը:

(2) Ազաթանգեղոս, հիւանդ կուսին անուն չի նշանակեր բայց միայն մենաւորն, կգրէ որ ի Հնձանին սպանաւ. (եր. 283:) Ուստի այլ անուն ընծայել նմին՝ հաւանական չի՝ երևիլ արտաքոյ պատմութեան:

Սուսաւորչու շինած վկայարանէն ետքը՝ Հնձանի վերայ կառուցաւ մատուռն հոյակապ և կոխածոյ քարով, տաճար փոքրիկ, ըստ նորա Արձանագրին, ըստ այսմ «Շինեցաւ Հնձանեաց մատուռս ի թուին ԶՂ՝ եւ Գ. որոյ և աւերակը մինչև ցարդ կմնայ ճանապարհի վերայ հանդերձ իւր շքապատ աստիճաններով. միայն արձանագրի փոքրիկ խաչքարը՝ զեւեղած են Եկեղեցւոյ պարսպի հիւսիսային արեւմտեան բրդան վերայ մարդաչափ բարձրութեամբ, ինչպէս կերևի, մատուռը քակուելէն ետքը զրած են անդ վասն յիշատակի 1):

Այժմեան հոյակապ փոքրիկ Եկեղեցւոյ շինութիւնն եղած է Նահապետ Վաթուղիկոսի ժամանակին, որ շինեց զայն արդեամբք Շողակաթի Աղամալ անուն իշխանին յամի 1694, կոխածոյ քարով՝ անսխալ և վայելուչ Վաթուղիկէի՛ չորս լուսամտով, և երկու դռնով արեւմտից և հարաւոյ կողմէն. որոյ հարաւային խորանի մէջն է մենաւոր կուսի տապանաքարը. և շինութեան արձանագիրն է արեւմտեան դրան ճակատի վերայ վերողբեալ թուականով:

Ունի դաւիթ փոքրիկ զանգակատնով՝ արեւմտեան ճակատի լայնութեամբ, որոյ մէջ դրան հիւսիսային և հարաւային բաժնում ամփոփուած են Նահապետ և Արեւացի Աբրահամ Վաթուղիկոսաց մարմինը:

Այս շինութեանց ժամանակ ընդարձակ քառակուսի պա-

(1) Արձանի թուականը ԶՁ եւ Գ, տարակուսութեան մէջ կձգէ զընթացողս. որովհետեւ չի որոշել փրկչական է եթէ Հայոց թուական. Ազգիս սովորականին նայելով՝ ի հնումն հայ թուականն ի գործ կընէին. ըստ այսմ եթէ առնունք զայն երկոտասաներորդ դարու մէջ գրուած, այն է ի 1154 թիւ Փրկչին յիշատակութիւն չեմք գտնել առ պատմագիրս՝ Հնձանեացս մատրան շինութեանը. իսկ եթէ վերածեմք զայն ի փրկչական թիւ, այսինքն ի 603, և ոչ այդ ժամանակ կ'իշեն պատմիչք այդպիսի շինութիւն. միայն թէ այդ թուականէն տասն և հինգ տարի ետքը՝ Վոսիտաս Վաթուղիկոս կշինէ Հռիփսիմեայ վանքը ինչպէս նորա ստորագրութեան մէջ:

բայով պատել են վանքը չորս բուրգերով. որոց հիւսիսա-
յին արեւմտեան բրգան վերայ է վերը դրած արձանագրի փոքրիկ
խաչքարը ճանապարհի վերայ՝ պարսպի կամարակապ դրան
մօտ. որոյ ներքոյ և այժմ իսկ խաչ և Աւետարան կրնին ի-
համբոյր ժողովրդոց, Օւստիկի Մեռելոց երկուշաբաթի օրը. ու-
րոնք զիւղովին կգան ի հասարակաց գերեզմանատուն:

Պարսից ժամանակին Շողակաթ նստող վանահայրք բա-
ւական շէն ու պայծառ կպահէին վանքը. Յուստանինց ասա-
ցեալ Յակոբ եպիսկոպոսը, որ պատերազմէն յառաջ և յիս,
կնստէր վանահայր, շինարար մարդ լինելով, իւր աշխատան-
քով շինեց մի մեծ այգի, և թէ՛ վանքը և թէ՛ պարսպի մէջն
եղած պարտէզները ամենակերպ վայելչութեամբ այնպէս էր
զարդարել, որոյ զանազան ծառոց պտուղները՝ Վաթուղի-
կոսաց և Հիւրոց կերթային ի վայելու:

Այս ժամանակիս ևս թէ՛ աստ և թէ՛ ի Հռիփսիմէ կային
քանի մի միաբան կարգաւորք յԱթուոյն. որոց հաց և հան-
դերձ թէ և յԱթուէն էր, բայց այս վանքերը ևս ունէին ասա-
տութեամբ վար ու ցանք և անասունք ոչ սակաւ, որով միա-
բանից ուտելիքը կպատրաստուէր:

Ե. Եկեղեցի «ուրբ Գրիգորի ասացեալ» յԱւստայրին:

Այս Եկեղեցի սուրբ Գրիգոր կոչեցեալ, ընդ մէջն եօթնե-
րորդ դարու յանուն Երկնաւոր զուարթնոցն շինեց Վերսէս
Գ. Վաթուղիկոսն ազգիս՝ հոյակապ և գեղեցիկ շինուածովք
ու զանազան փորուածքներով, մինչև յետագայ պատմիչք
զարմացուցիչ տեսողաց կանուանէին:

Վերսեսի ժամանակակից պատմիչն Սեբէոս Եպիսկոպոս Բագ-
րատունեաց Փրկչական 641 թուականին, որ նորա օրովը Գը-
փնայ Գ. ժողովքի մէջ գտնուեց, այս եկեղեցին յանուն Երկ-
նաւոր զուարթնոցն կկոչէ, որք սրբոյն Գրիգորի երեւցան
բազմութեամբ զօրաց, ուր Տրդատ թագաւորն ընդառաջ գնաց

սրբոյն, ուստի և նոցա անուանը նուիրեց Հրաշակառոյց եկե-
ղեցին, ըստ այսմ:

« Յայնժամ էարկ ի միտս իւր Վաթուղիկոսն Հայոց (Վեր-
սէս Գ.) շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն,
որ ի Վաղարշապատ քաղաքի ի վերայ ճանապարհին, յո-
րում ասէն ընդառաջ եղև թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրի-
գորի. շինեաց անդ և եկեղեցի մի յանուն Երկնաւոր զուարթ-
նոցն, որոց երևեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութեամբ
երկնաւոր զօրացն, և շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք
և չքնաղ զարմանալեօք, արժանի աստուածային պատուոյն,
որում նուիրեացն: Աճ ջուր ի գետոյն (Վասսղ) և արկ ի գործ
զամենայն զվայրսն առապարս. անկեաց այգիս և ծառատունկս.
և շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբն գեղեցկաղիւր
յօրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ, »:

Իսկ Յովհաննէս Օ. ըր կաթուղիկոս պատմաբանը՝ որ Վեր-
սէս Շինողէն ամբողջ երկու և կէս դար յետոյ է, կը գրէ թէ
սրբոյն Գրիգորի անուանակոչութեամբ կառոյց այս հրաշակերտ
եկեղեցին. և կյաւելու թէ նշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի
բաժանելով, ամփոփեց եկեղեցւոյ չորս սեան տակը՝ այս երկ-
նային գանձը գերիջնեղէն պահպանելու համար: Այս պատճա-
ռաւ կերեի թէ սուրբ Գրիգոր կոչուեց եկեղեցւոյ անունը
ի յետագայից. որպէս ասաս:

« Գարձեալ յուսացեալ ի Տէր, և ոչ զմտաւ ածեալ զկըր-
թական արշաւանս հինիցն թշնամեաց, գեղեցիկ իմն ժողո-
թեամբ դնէ հիմն մեծ և հրաշալի բազմապայծառ յարկի Տանն
Աստուծոյ ըստ անուանակոչութեան սրբոյն Գրիգորի, յանձն
առնելով զկատարումն իմաստութեան շինողին Վրիստոսի. իսկ
ի հիմնարկել զաստուածակերտ փարախն հօտին Վրիստոսի, ի
ներքոյ չորից սեանցն հաստահիւղուսից բաժանեալ գնէ գնըշ-
խարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի առ ի անշուշտ մնացակասու-
թեամբ պահել զանձուն երկնաւորի ի գերջաց ապականչաց, և
ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց. իսկ գրիգորս

տոսադրոշմ՝ և զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ, այլ արտաքայ ի գլորոցի եղեալ՝ դնէ ի գանձարանս աստուածութեանն ի յոյս բարեաց փախազողացն նմա, և ի բժշկութիւն ակաակրելոցն , , :

Եւ որովհետեւ դարաւոր ժամանակներով յառաջ խոնարհած է բոլորովն Ս. Գրիգոր Հինգերորդ եկեղեցի համարուած Սաղարշապատ քաղաքի, պատմական քննութեամբ նորա ըստորագրութիւնն ամբողջացնենք ի կարգս Եկեղեցեաց Սաղարշապատայ :

Ջարմանայի բան է արդարեւ, թէ ընդհանուր ազգի Հայրապետական Աթոռն ի Քաղաքուղաշտի՝ ուր կաթուղիկէն Մայր եկեղեցեաց հաստատուն անդր ի Սաղարշապատ եղած ժամանակին՝ իւր մենաստանով, սուրբ Հայրապետն՝ Վերսէս Շինող՝ կշնէ իւր բնակութեան համար՝ զսուրբն Գրիգոր անջուր, անջրդի տեղ՝ յառապարին. և այն ի՞նչ ժամանակ, Յովհ. Աթուղիկոսի ասածին պէս՝ «Ոչ զմտաւ ածեալ ըզկրթական արշաւանս հինից և թշնամեաց , , :

Դիցուք թէ այս հէնքն և այս կրթական թշնամիք, որ երկրի ևս տիրող իշխանքն էին, բունեալ էին ի Գվին, ուր էր Աթոռն Հայրապետական, և նեղութիւն կը կրէին անդ բնակելու, ընդէր ուրեմն և մեծ ու տարապարտ ծախուց տակ կմանէր և այնպիսի հրաշափառ եկեղեցի այնպէս տեղ կշնէր՝ ուր բնական անջուր ու անջրդի էր. վասն զի առապար էր. և ջուրը հեռաւոր տեղէ բերելով՝ ձորերէ և ապառաժ քարերէ կանցուցանէր, ինչպէս ստորեւ կտեսնենք, հարկաւ շուտով ևս պիտի աւերէին ջրանցքը, և առապարումն բնակութիւնք պիտի անհետանային. ի՞նչ էր պատճառն ուրեմն որ Շինող սուրբ Հայրապետը՝ հայրապետանոցում չի նստաւ վերստին ի մայրն եկեղեցեաց ի Քաղաքուղաշտի, քան թէ ահագին ծախուց ծանրութեան բեռն շարակեց. եթէ ամայի էր Աթուղիկէն Սաղարշապատայ, արդէն մեծագումար դրամք ևս առնեն ունէր Շինող Հայրապետն, ընդէր զայն չի նորոգեց. իսկ եթէ շէն

էր, ընդէր և զսուրբ Գրիգոր իւր բնակութեան համար շէնեց :
— Թերեւս Շինող անուն ժառանգելու :

Սեր ազգային պատմութեանց թերի կողմերն էլ այնպիսի բաներ են, զորոնք լռելով պատմիչք, հազար ու մէկ կարծեաց մէջ կթողուն զյետագայս :

Պատմութիւնը ցոյց կտայ մեզ երկու առիթ, որով սուրբ հայրապետն Վերսէս « Ի քաղաքի դաշտի , , շէնեց զսուրբն Գրիգոր. առաջինն էր, որ Աստուածին կայսեր գանձիւքը շէնեց՝ որ Հերակլ կայսեր որդին էր. « Եւ ի նաւակատիս, կվկայէ որ՝ կոչեաց զթագաւորն Հուսոնոց , , (Մովսէս Աղաթ. Գ. Ժ. Ե.)

Երկրորդ առիթն էր, որ սրբոյն Գրիգորի նշխարքը ամփոփեց սուրբ հայրապետը եկեղեցւոյ չորս սեան հաստահեղոյս հիմանց ներքոյ, զոր բերած էր ի Սաղարշապատ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը ի Թորդանայ. իսկ զՔրիստոսադրոշմ և ըզպատուական գլուխն կվկայէ Յովհ. Աթուղիկոս թէ՝ « ոչ ի խորոջ, այլ արտաքայ ի գլորոցի եղեալ, դնէ ի գանձարան աստուածութեանն . . . և ի բժշկութիւն ակաակրելոցն , , :

Այլ ցաւ է յոյժ և խնդիր միշտ հետաքրքրական և փափազելի, թէ ո՞ւր մնաց յետ ժամանակաց և ի՞նչ կաւ այս երկնաւոր գանձն, պատուական գլուխն. որոյ համար և ոչ մի պատմիչք չեն առնել յիշատակութիւն կամ տալ տեղեկութիւն ի ծանօթութիւն յետագայից :

Թող զայս, մեր հաւատոյ սուրբ հօր «նշխարս ոսկերաց , , այսքան դարաւոր ժամանակ բաժանեալ գրուած ի ներքոյ չորից սեանց հաստահեղուսից՝ եկեղեցին Փրկչական 1000 թուականին, որ հարիւրաւոր տարի յառաջ աւերուած էր ի Տաճկաց ու կործանուած, ի հարկէ օտարի զուլարով շինուածքն էլ այսքան միայն կարող էր տեւել, որ կզօշոտէր թշնամու աչքը. յօրէ անտի մինչև ցոյսօր բարեպաշտ ու վկայասէր Հայր գոնէ միանգամ ևս միտք չբերեց այս անգին գանձն Աստուածային ի խորոց անտի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսից հանել, և փոխանակ դիւոյն՝ զայն դնել « արտաքայ ի գլորոցի

ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց՝ ի յոյս բարեաց փափազողացն նմա , — երբ իսպառ կործանած է սուրբ Գրիգոր և հոյի հաւասար եղած: — Այսպէս ահա կպատուեմք մեր քրիստոնէական սրբութիւնքն և ազգային հնութիւնք:

Իսկ անդ ի Ս. Գրիգոր որ յԱռապարին, կաթողիկոսարան շինելու կամ Մենաստան պարսպելու համար պատմիչք մէկ-մէկէ առնելով, կվկայեն որ Ներսէս Գրգ շինողն ասացեալ Աթողիկոս, զսուրբ Գրիգոր յանուն երկնաւոր զուարթնոց կառուցանելէն ետքը, շուրջանակի պարսպեց զայն, և մենաստանի մէջ կանգնեց ոչ միայն իւր համար յարկս բնակութեան կոփածոյ քարով, այլ և « կարգեալ կացուցանէր ինձա, կգրէ Պատմաբանն, ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց, . . ըստ որում Գլխայ և Երտաշատ քաղաքաց ձանապարհը ընդ այն կանցանէր:

Ուստի Քասաղ գետէն ջուր բերելով մինչև անդ, գրեթէ չորս ժամ հեռաւորութենէ, Առաքապարի բոլոր շրջակայ աւազուտ դաշտափայրը հերկելու դիւրացրուց. այգի և բուրաստան անկեց. որոց քարաշար հիմունքը դեռ ևս կնշմարուին տեղ տեղ գետնի հաւասարութեան վրայ Առապարի հիւսիսակողմը մերձ ի Քաւթառաձոր տեղին:

— Քասաղ գետ, ինչպէս յայտնի է Աղարշապատայ պատմութենէն եր. 39. Նիգ գաւառէն կսկզբնաւորի, Երայի լեռին արեւմտեան կողմէն անցանելով, կմանի Երագածոտն գաւառ Սաղմոսավանքի խորաձորը, անտի զառ ի վայր իջնելով մինչև յԱշտարակ, Օշական գիւղի ներքև կթափի Երարատեան դաշտ. ուստի սուրբ Գրիգորն Առապարի՝ գետի արեւելեան հարաւային կողմը կանկանի համարեալ երկու ժամ հեռաւորութեամբ:

Հին ժամանակից հետէ, Քասաղ գետէն երկու Եռու հանած են դէպ Երարատեան դաշտը, Երայի լեռին յառաջը տարածուած ի հարաւոյ ընդարձակ լեռնադաշտի և առապարի միջով:

Առաջինը սկսուած է Նիգ գաւառի Եստուածընկալ գիւղի առջևէն. որ գետի արեւելեան եզերքէն անցնելով, յիշեալ լեռին

հանդէպ յարեւմտից կիւանէ ընդարձակ լեռնադաշտը, և այս տեղ կը կորուսանէ իւր հետքը. որոյ արեւելից կտարածուի Նշուարդայ հանդը, և հարաւոյ կողմից ի խոնարհ ուղղակի սուրբ Գրիգորի Առապարը կերևի գրեթէ երեք ժամու հեռաւորութեամբ:

Երկրորդ առուն հանած են Աշտարակ գիւղի ներքև որ յԱրագածոտն, ձորի մէջ, որ գետի արեւելեան եզերքէն բարձր քարափի տակէն անցնելով փոքր տեղ, դուրս կգայ Առապար դաշտի երեսը, Օշականայ Գեառու ասացեալ տեղէն փոքր ինչ վեր. և վերը յիշուած լեռնադաշտէն ի խոնարհ զառ ի վայր առապարները կոռոզէ, մինչև սուրբ Գրիգորի ասացեալ այգետեղերը Քաւթառաձորի յառաջ. զոր վերը յիշեցինք, ի գլուխ Աղարշապատայ այգեաց, որոց մերձ է և Սուրբն Գրիգոր յԱռապարին. ուստի հաւանական է որ այս առուն հանած լինի Ը ինող Ս. Հայրապետն Ներսէս և բոլոր աւագախիտ վայրս Ս. Գրիգորի « ի գործ արկեալ »:

Ի նախնեաց անտի այս Առուն ևս աւերուած էր մինչև մեր ժամանակ. և կը կոչուի Տկահանի առու. այս ինքն քարափի տակից հանած:

Սուրբ Եջմիածնի Սինոդի անդամք տեսնելով Աթոռոյ Օշական գիւղի նեղութիւնը վարելահողի սակաւութեան մասին, գիւղացուց մշակութեամբ և Աթոռոյ ծախսով հանեցին այս Տկահանի առուն, և նորա տակն եղած բոլոր անջրդի և քարքարուտ Առապարները բաժանելով Օշականայ բնակչաց վրայ, առիթ եղին այն ընդարձակ ամայի և անջրդի դաշտերը ոռոգելու՝ և ցանելու, (յամին 1865 և 1866). ի մեծ օգուտ Աթոռոյ, որոյ սեպհականութիւն է, և ի բարեկեցութիւն Օշականու բնակչաց:

Աւերջ տարով աստանօր Աղարշապատայ հինգ եկեղեցեաց ստորադրութեանը, կխոստանամք, որ եթէ միջոցներս ներեն և ժամանակ ունենամ, ի յառաջակայ գարնան պատրաստենք նաև Երագածոտն գաւառի և Երշարունեաց

մէջն եղած նախնական Վաղարաց և դաստակերտից թէ Հայկազանց ժամանակից և թէ Արշակունեաց, ստորագրութիւնները աշխարհադրական տեղեկութեամբ, որք Արարատեան դաշտի մէջ կհամարուին Արասխայ հիւսիսային և հարաւային կողմերը, որոնք են Արմաւիր յԱրագածոտն. Փռախոտ, Յոլակերտ, Արուանդաշատ և Արուանդակերտ նաև Արշակաւան յԱրշարունիս, կամ յԱրասխաձոր. Գլին և Արտաշատ՝ ի դաշտն Գլխայ, և այլն. որոց պատմական տեղեկութիւնները առ ձեռն ունինք, միայն նոցա ղիրքը տեսնելու և տեղագրութիւն անելու կպակասի մեզ միջոց:

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ. — ԿԱՄ 9 ԴԱՀԵԿԱՆ ՕՍՄԱՆ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0331409

